

Varga Judit – Saarinen Sirkka: Veikö kissa kielen? Finn-magyar frazeológiai szótár

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Piliscsaba 2000. 347 o.

Jogos igényt elégít ki Varga Judit és Sirkka Saarinen frazeológiai szótára: a két középszótár, Papp István Finn–magyar szótára (1962) és Papp István – Jakab László Magyar–finn szótára (1985) sem koruknál, sem jellegükénél fogva nem alkalmasak arra, hogy tükrözzék a mai finn nyelv szókapcsolatainak minden árnyalatát. A finn nyelv oktatásának és kutatásának magyarországi hagyományai viszont arra köteleznek, hogy a lexikológia-lexikográfia terén is történjék előrelépés.

A könyv szerzői régi kollégák: Varga Judit a kilencvenes évek elején a Turku Egyetem finnugor tanszékén dolgozott magyar lektorként, ott ismerkedett meg Sirkka Saarinnel, a tanszék jelenlegi professzorával. A munkamegosztás szerint a frázisokat a szerzőpáros magyar tagja gyűjtötte. Sirkka Saarinen a kész anyag értelmezésében és válogatásában segített, s a szókapcsolatok helyes nyelvtani megformálását ellenőrizte. A gyűjtés fő forrása az egyik legújabb háromkötetes finn értelmező szótár (Suomen kielen perussanakirja. Helsinki. 1990, 1992, 1994) volt, de több kifejezés az írott és elektronikus sajtó nyelvéből és a beszélt nyelvből került a szótárba. Az alapos, a nyelv minden stílusrétegére kiterjedő gyűjtőmunka eredményeképpen gazdag, sokoldalú, a finnek nyelvi leleményességéről tanúskodó s a mai nyelvvállapotot tükröző munka született, melyet nyelvész és nyelvtanuló egyaránt haszonnal forgathat.

Ha valaki frazeológiai szótár szerkesztésébe fog, még a munka kezdete előtt több kérdést kell eldöntenie. Meg kell határoznia a szótárhasználók körét, a szerkesztési elveket, s el kell döntenie, hogy mit tart frázisnak. A szótár szerkesztése során pedig újra és újra választania kell, mit vegyen be az anyagába és mit hagyjon ki, ha meg akar maradni a tervezett keretek között. Az alábbiakban e négy szempontot szem előtt tartva ismertetem a művet.

Kinek készült ez a szótár? Azoknak a magyar anyanyelvűeknek, vagy magyarul jól tudóknak, akik már bizonyos fokra eljutottak a finn nyelv tanulásában, de fejleszteni akarják tudásukat. Fordítóknak, nyelvészeknek, akik a meglévő középszótárakban nem találják meg minden kifejezés megfelelőjét. Teljesen kezdők nem tudják használni a szótárat, mert a szó szerinti jelentés a legtöbb esetben hiányzik. Magyarul tanuló finnek is csak korlátozottan tudják használni a szótárat, mivel a sok megadott jelentés közül anyanyelvi kompetencia híján ne-

héz kiválasztani a legmegfelelőbbet. Amit a finn egyszerűen úgy mond, hogy *lyödä kirveensä kiveen* <kőbe vágja a fejszóját>¹ azt a szótár szerint magyarul a következőképpen lehet mondani: 'vki nagyot téved, vki alaposan melléfog, vki nagy hibát/szarvashibát követ el; vkinek a próbálkozása nem sikerül/eredménytelen marad; vki hoppon marad'. A beszédhelyzettől függ, hogy mi a pontos fordítás.

A szerkesztési elvek lényegéből következően a szótárban a kifejezések nagy része két helyen szerepel. A szerkezetek megjelennek egyrészt a szókapcsolat első tagja szerinti ábécérendben, másrészt az alatt a szó alatt, mely a szókapcsolat legfontosabb tagjának ítélteik, s itt szerepel a magyar fordítás is. A könyv címe például, a *Veikö kissa kielen?* két helyen szerepel: a *viedä* 'visz' ige alatt, de itt csak utalást találunk, hogy a megfejtést a *kieli* 'nyelv' szónál kell keresni. A megfejtés pedig: [tréf, a hallgatás okát tudakolva] Leharaptad a nyelved? Ha valaki kíváncsi a szószerinti jelentésre, megtalálja a szótárban a harmadik szót is, s ebből összerakhatja magának: <Elvitte a cica a nyelved?>

Hosszabb közmondásokban előfordulnak olyan szavak, melyek nem szerepelnek külön szócikként. Ezek jelentését más szótárakból kell kideríteni. Például a *Tyynessä vedessä isot kalat kutevat* közmondás szó szerinti fordítása nem található meg ebben a szótárban, csak magyarázata a *kala* szó alatt: lehet, hogy a csendesnek/mulyának/gyámoltalannak tűnő ember a megfelelő az adott feladatra [vö. Lassú víz partot mos [km], Alamuszi macska nagyot ugrik [km]]. A közmondás öt szava közül az utolsó (*kutea* 'ívik') nem szerepel külön a szótárban, így a szótárforgató nem feltétlenül érti az eredeti jelentést: <csendes vízben ívnek a nagy halak>.

Abban az esetben, ha a szó szerinti jelentés nem egyezik meg a magyarban az idiomatikus jelentéssel, a szótár csak az utóbbit adja meg, pedig a finn természetben és életmódban gyökerező szólások, közmondások több magyarázatot igényelnének. Akinek kicsi a szókincse, nem biztos, hogy megérti, mit jelent a *Parempi reppu reessä kuin ystävä matkan varrella* <jobb a hátizsák a szánon, mint a barát útközben> közmondás, mert a szótárban csak a magyar megfelelője áll: Segíts magadon, az Isten is megsegít. A finnek évszázados történelmi tapasztalata fogalmazódik meg a 'kutyából nem lesz szalonna' jelentésű közmondásban, mely így hangzik: *ryssä on ryssä, vaikka voissa paistaisi*. A szótárban a mondás eleje le van fordítva (az orosz mindig orosz marad), de a vége nincs: <még ha vajban sütöd is meg>.

Az a szerkesztési elv, mely a szókapcsolatokat első tagjuk alapján állítja ábécérendbe, sokféle vizsgálatot tesz lehetővé. Szépen összegyűjtve, szinte tálcán kínálják magukat pl. a különböző igés kifejezések. Mivel a finn SVO nyelv, a bővítmény az ige után áll, így az igés szerkezetek többségében az ún. üres jelen-

¹ Saját, szószerinti fordításaimat <> jelek között közlöm (CsM).

tésű ige áll az élen, pl. *otaa huomioon* 'figyelembe vesz', s a szókapcsolat jelentést hordozó eleme csak utána következik. Egymás mellé kerülnek így az azonos igékkel alkotott kifejezések, akár többtucatnyi is összegyűlik belőlük (zárójelben a szókapcsolatok száma), pl.: *antaa* 'ad' (74), *saa* 'kap' (129), *mennä* 'megy' (180), *otaa* 'vesz' (106), *tehdä* 'csinál' (109), *panna* 'tesz, helyez' (136) stb. Természetesen a pálmát a létige viszi el 694 szókapcsolattal, de tanulságos az *ei* tagadó igés kifejezések vizsgálata is (202 db), melyből kiderül, hogy legtöbbjüket nem lehet a tagadószó elhagyásával állítóvá átalakítani.

A harmadik, nehezen megválaszolható kérdés: mi a frázis? A szűken vett idiomatikus kifejezéseken kívül mely szókapcsolatok kerüljenek a szótárba, és melyek maradjanak ki?

Az anyag körülhatárolása meglátásom szerint azzal kezdődött, hogy a szerzők kizárták a gyűjtőkörből a monofrazémákat, azaz az egy szóból álló idiomatikus összetételeket. Nem szerepel például a *takinkäöntäjä* 'köpönyegforgató', csak az összetétel alapjául szolgáló szókapcsolat, *käöntää takkinsa* '<megfordítja a kabátját>' 'megváltoztatja a véleményét'. E szerint az elv szerint ahhoz, hogy frazeológiai egységről lehessen beszélni, legalább két szóra van szükség. A *pässinpää* szó jelentése pl. a szótár szerint 'a kos feje', s idiomatikus jelentését csak a *Senkin pässinpää* 'Tökfej!' felkiáltásban kapja meg. Előfordul viszont, hogy a finn szókapcsolat magyar fordítása monofrazéma: *Juudaksen suudelma* 'júdáscsók'. S ez a magyarázata, hogy miért keresünk hiába olyan kifejezéseket, melyeket idevalónak vélnénk. Megkérdeshetnénk, hogy ha a szótárszerkesztő fölvette a *Jaakobin paini/jaakopinpaini* 'Jákob birkózása', 'nagy lelki küzdelem' kifejezést, miért hagyta ki a *jobinposti* '<Jób postája>', 'rossz hír' kifejezést. Ha szerepel a *Ruususen uni* 'Csipkerózsika álma', akkor miért maradt ki a *Tuhkimotarina* 'Hamupipőketörténet'. Azért, mert a kihagyott kifejezések monofrazémák.

Egyébként – a nyelvtanulók igényeit figyelembe véve – a szótárszerkesztők tágan értelmezik a frazeológiai egységek fogalmát. Nemcsak idiomatikus kifejezéseket, szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat szerepeltetnek (ez utóbbiak válogatása valószínűleg szintén sok fejtörést okozott), hanem nem-idiomatikus állandósult szókapcsolatokat, udvariassági, köszönő formulákat, közhelyeket is felvettek szótárukba, bár itt is válogatni kényszerültek. Az egyszerű köszönéseket kihagyták, de a keresettebbeket, választékosabbakat felvették, pl.: *Tervetuloa matalaan majaani* 'Isten hozott/hozta szerény hajlékunkba' (szerintem: hajlékunkban; Cs. M.), *Mitäs isäntä?* [tréfás köszöntés férfinak] '<Mi van, gazda?>' Ezt a sort növelik az udvariassági kifejezések, pl.: *ilo on kokonaan minun puolellani* 'részemről a szerencse' '<az öröm teljesen az én oldalamon van>', *Käykää sisään!* 'Fáradjon/Fáradjanak be/beljebb!' Szintén szerepelnek olyan közhelyek, melyek nem sok információt hordoznak, de kitöltik a beszéd-

közi szüneteket, mint a *maallistahan tämä elämä on* 'ilyen az élet', vagy a *sellaista sattuu paremmissakin perheissä* 'a legjobb családban is előfordul'. Bőségesen található a szótárban indulatszóval helyettesíthető, vagy gyakran indulatszót is tartalmazó frazéma, mint pl. *Voihan nenä* 'Mi a csuda!' *Pus kii!* [a kutyának adott parancs] 'Fogd meg!' A partikulák is akkor kapnak helyet a szótárban, ha több szóból állnak, pl. *niin sanoakseni* 'úgymond', *niin sanottu* 'úgynevezett'.

A szótárban ránézésre is sokkal több az igés szerkezet, mint a főnévi alaptagú, azaz jelzős. Azért ilyen is akad: *katkera kalkki* 'keserű pohár', *kalpea muisto* 'halvány/homályos emlék', *leveämpi leipä* 'jobb megélhetés' <szélesebb kenyér>.

Nagy csoportot képeznek azok a szókapcsolatok, melyek, remélem, csak a passzív szókinsét gyarapítják majd az olvasónak: a durva, trágár kifejezések és káromkodások tömegéről van szó. Úgy látszik, a nyelv használója igen leleményes akkor, amikor sértegetni akar valakit. A szótárszerkesztő természetesen nem lehet finnyás, leltárba kell vennie minden kifejezést.

Az alkohollal kapcsolatban nálunk is sok képes kifejezés születik, de a finnek ebben talán felülmúlnak bennünket. Talán azért, mert az italozás sokáig tabu volt Finnországban, s máig sem illik kimondani, hogy valaki iszik, inkább tanácsot kér (*ottaa yhdet neuvoa-antavat*), begörbíti a karját (*koukistaa kättä*), lefekvés előtt pedig hálósipkát húz (*ottaa yömyssy*), iszik egy csészével (*ottaa kuppi*), s ha még egy pohárral iszik, azt a másik lábára veszi (*ottaa toisellekin jalalle*).

A Kalevala földjén sok frazeológiai egység az alliteráció kényszerítő ereje alatt kapcsolódott össze, pl.: *olla kantona kaskessa* 'útjában áll valakinek', <fatónk az erdőirtáson>, *ihmisten ilmoilla* 'emberek között', *päivät pitkät/pääskytysten* 'nap-hosszat', *panna hihat heilumaan* <lengetni kezdi az ingujját>, 'gyorsan nekilát vminek', *hiipivä hulluus* <settenkedő örültség>, 'lassan/észrevétlenül kialakuló örültség', *peukalo keskellä kämmentä* <a hüvelykujja a tenyere közepén van>, 'nincs kezügyessége' stb. Biztosan más alakú lenne a *kauhistuksen kanahäkki!* <ó, borzadály tyúkketrece> tréfás felkiáltás is, ha nem a betűrím kapcsolná össze a két szót. Nem csoda, hogy az azonos hanggal kezdődő szókapcsolatok vizsgálata a finn frazeológiakuatás középpontjában van, s Lauri Hakulinen klasszikus történeti és leíró nyelvtanában (Suomen kielen rakenne ja kehitys. Negyedik javított és bővített kiadás, Helsinki. 1979.) is csak ezek szerepelnek a frazeológia címszó alatt.

A szótár egyébként valóságos kincsesbányául szolgálhat a finn–magyar kontrasztív nyelvtan kutatójának, s általában a frazeológiakutatónak. Többek között a birtokos személyjeles kifejezések vizsgálata hozhat új eredményeket, mivel ilyenek az indoeurópai nyelvekben nincsenek, de használatuk a magyarban és a finnben sem egyezik meg teljesen.

A finn szólások egy része szó szerint és idiomatikus jelentésében is meg egyezik a magyar megfelelővel. Különösen az ún. szomatikus kifejezések, a test-

résznevekkel alkotott szókapcsolatok érthetők minden külön magyarázat nélkül. Mint minden nyelvben, a finnben is gyakoriak ezek az idiómák, a szótárban is nagy csoportot képviselnek. A *käsi* 'kéz' szóhoz 61 kifejezés tartozik, a fejhez (*pää*) 53, a lábhoz (*jalka*) 31, a szívhez (*sydän*) 39, a szemhez (*silmä*) 70. Nem kell senkinek sem magyarázni, hogy mi az *astua jonkun liikavarpaille* 'valakinek a tyúkszemére lép' kifejezés metaforikus jelentése. Hasonlóképpen az állam és a társadalmi berendezkedés hasonlóságából következően tudja mind a finn, mind a magyar, hogy hol van az, aki *joutui kaltarien taakse* 'rács mögé került'. Közös európai hagyományaink alapján tudjuk, miről van szó, amikor irgalmas samaritánusról (*laupias samarialainen*), örök városról (*ikuinen kaupunki*), hidegháborúról (*kylmä sota*) vagy molotovkoktélról (*Molotovin cocktail*) van szó. A finn történelem, kultúra, földrajz ismerete nélkül viszont nem tudjuk, mi az Esko Kézjegye (*Eskon puumerkki*): oda nem illő, pusztán hiúságból elkövetett cselekedet, Aleksis Kivi egyik műve alapján; hogy a porvooi mértékkel (*Porvoon mitalla*) azt jelenti, hogy bőségesen, és az öböl túlsópartján (*lahden takana*) kifejezés Svédországra vonatkozik.

A szótárt tanulmányozva esetenként vitatkozni támadt kedvem a frázisok műfaji besorolásával kapcsolatban is. A *Tehdä kärpäsestä härkänen* 'A bolhából is elefántot csinál' <légyből ökröt csinál>, szerintem nem közmondás, hanem szólás, hiszen hiányzik belőle az alany.

Némi következtetlenséget látok a bibliai eredetű közmondások megjelölésében is. A *Joka miekkaan tarttuu, se miekkaan hukkuu* 'Aki kardot húz (szerintem: fog CsM), kard által vész el' mellett szerepel az [ÚT] jel, azaz, hogy az Újtestamentumból való, de az *ei kukaan ole profeetta omassa maassaan* 'senki sem lehet próféta a saját hazájában' mellett nem, pedig az is megtalálható az Újszövetségben (Lukács 4,24). A *Sana tuli lihaksi* mellett szerepel az [ÚT] jelzés, de a helyes fordítás szerintem nem 'Az Ige megtestesült', hanem az a forma, mely a Károlyi fordítás alapján gyökerezett meg a magyar kultúrában: Az Ige testté lett. Meg lehet kérdezni, hogy ennek a kifejezésnek miért a *liha* 'hús' szó a legfontosabb tagja (ott szerepel a fordítás), miért nem a *sana* 'szó, ige'.

A recenzens könnyen abba a hibába esik, hogy a saját szótárát keresi az ismertető műben, pedig a frazeológiai egységek nehezen körülhatárolható voltából és az anyag gazdagságából következik, hogy ahány szerkesztő, annyi szótár. A negyedik kérdés – a válogatás dilemmája – valószínűleg a szerkesztés során végig jelen volt. A hatalmas anyagot meg kellett rostálni. Minden szókapcsolat és minden árnyalat nem kerülhetett bele a kötetbe, csak annyi, amennyi lazán szedve alig 350 oldalon elfér. Biztosak lehetünk abban, hogy Varga Judit és Sirkka Saarinen alaposan mérlegelték döntéseiket, s tudják, miért ezeket a kifejezéseket válogatták ki, és miért éppen ilyen formában adták ki.

A könyv a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának

kiadványa, s mint ilyen, az ország legfiatalabb finnugor tanszékének munkáját dicséri. Talán a kiadványszerkesztési tapasztalat hiánya az oka annak, hogy a kötet formátuma nem szótárszerű (A4-es méretű lapok puha kötésben), ezért nehezen lapozható, s a könyv a polcon sem akar megállni. E szerkesztői rutin hiányának számlájára írhatók a bevezető fejezetekben feltűnő sajtóhibák is. Egy későbbi kiadás megérdemelné a keménykötést.

Ki tud ma Magyarországon a legtöbbet a finn frazeológiáról? Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy e szótár összeállítója, Varga Judit. Reméljük, hogy vizsgálódásai nem maradtak abba a szótár megjelenésével, és megfigyeléseit tudományos közlemények formájában is megfogalmazza. A továbbfejlesztés másik szükséges és lehetséges iránya egy újabb, bővebb, modernebb finn–magyar szótár, melyhez az imént bemutatott könyv jó alapul szolgál.

Csepregi Márta

Raija Bartens: Permiläisten kielten rakenne ja kehitys

MSFOu 238. Helsinki 2000. 372 o.

Raija Bartens *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys* című műve leíró és történeti-összehasonlító szempontokat érvényesítő nyelvtan. Ennek a kétős aspektusú tárgyalásmódnak a finn finnugrisztikában régi hagyománya van. E tekintetben példaként szolgálhat(ott) Lauri Hakulinen *Suomen kielen rakenne ja kehitys* című könyve: első kiadása 1941-ben (I. rész) és 1946-ban (II. rész), a negyedik kiadása 1979-ben jelent meg. Raija Bartens jelen könyve – amint az előszóból megtudjuk – a szerző egyetemi előadásaiából nőtt ki. A bevezető fejezetek után (*Permiläisten kielten historiasta/A permi nyelvek történetéből* 9–22, *Permiläisten kielten nykytilasta/A permi nyelvek mai helyzete* 23–32) a mű tulajdonképpen két fő részre tagolódik: *Permiläisten kielten äänneoppi/A permi nyelvek hangtana* (33–65); *Permiläisten kielten muoto- ja lauseoppi/A permi nyelvek alak- és mondattana* (66–348). A permi nyelvterületről és annak izoglosszáiról szóló rövid fejezet (*Permiläinen kielialue ja sitä jakavat isoglossit* 349–355) és az irodalomjegyzék (356–372) zárja a könyvet.

Raija Bartens emeritus professzor a finn-permi nyelvek és az általános

finnugor nyelvészet kutatója különösen kimagasló eredményeket ért el a szintaxis kutatásában. Itt ismertetendő munkája minden bizonnyal a permi nyelvészet alapvető kézikönyve lesz. Az alábbiakban – anélkül, hogy e kiváló szintézis értékét csorbítani akarnám – kritikai megjegyzéseket fűzök egyes megállapításaihoz, amelyek nézetem szerint tévesek, avagy más magyarázati lehetőséget is megengednek.

9. l.: Az *ud-murt* 'votják; Wotjake' népnév eredetére vonatkozóan Belych és Napoľskich (1994: 278–288) etimológiáját fogadja el. A két szerző szerint az *ud* iráni jövevényszó (*anta) volna, amelynek az eredeti jelentése 'vminek a széle, határterület' lett volna: tehát 'a szélen, a határon lakó nép', szemantikai szempontból vö. Украина 'Ukrajna' (= украй 'am Rande, an der Kuste', украиной 'am Rande befindlich'). Jelentestanilag egy ilyen magyarázat valóban szóba jöhet; a bökkenő csupán az, hogy ilyen szó a votjákban nem létezik. Úgy tűnik, Raija Bartensnak nincs tudomása az *ud-murt* népnévről írott etimológiámról (CIFU I: 102–104). Az összetétel eredeti jelentése 'réti, mezei ember; Wiesen-, Feldmensch' lehetett. Az *ud* < *od 'rét, mező' jelentése a mai jelentések alapján jó okkal feltehető: zürj. *od* 'весенняя зелень на лугах'; votj. *ud* 'всходы, росток, распада'. Ezt a magyarázatot egyes kutatók elfogadták, mások viszont kételyüknek adtak hangot (erre vonatkozóan Rédei 1992–1993b: 132). A kételkedést magam is indokoltnak tartottam, mivel „a bizonyításba bevont szavak 'rét, mező; Wiese, Feld' jelentése jó okkal feltehető” (i. h.), de adatokkal nem volt igazolható. A G. Ivanov azonban „Удмурты–луговые люди (к этимологии этнонима)” című dolgozatában (1991: 188–192) 16. századi történeti adatokkal dokumentálta a votjások, illetőleg a votjakság egy csoportjának 'люговые люди; réti emberek' elnevezését. Cikkemet, amelyben Ivanov adatait ismertetem, e szavakkal zárom: „Remélem, hogy Ivanov dokumentációjának az ismertetésével sikerül e népnév eredete körüli kételyeket eloszlatnunk” (i. h. 133). Ma sem mondhatok mást.

A zürjének önelnevezése *komi*. Erről Bartens (9–10) úgy nyilatkozik, hogy eredeti jelentése 'ihminen; ember' volt, szóvégi *i*-je pedig megőrzött végmagánhangzó. Nos, a feltett 'ember' jelentés nem biztos (l. UEW 168, 229), az *i* viszont denominális képző (affektív árnyalatú kicsinyítő képző?) lehet. A *komi* népnévvel esetleg összefüggő *kom*: V Pecs. *kom-mu* 'die Gegend von čerdyn, das obere Kama-Gebiet' földrajzi név és a zürjének votják neve (Wied.: *kum*: *sara-kum*) nem tartalmaz szóvégi magánhangzót. Az ősspermi **i/i* (< előpermi **a/ä*, *e, esetleg *i) a zürjénben csak mássalhangzó-torlódás után maradhatott meg.

A szerző rövid, de irodalmi hivatkozásokkal kellőképpen felszerelt, tájékoztató áttekintést nyújt a permi nyelveket ért idegen nyelvi hatásokról (ősiráni, középiráni, bolgár-török, balti-finn, orosz), továbbá a cseremiszi nyelv votják, valamint az obi-ugor nyelvek zürjén jövevényszavairól (10–22).

A hangtörténeti fejezetben (Permiläisten kielten äänneoppi) Raija Bartens először a mássalhangzók történetét tárgyalja a finnugor állapottól lényegesen nem különböző finn-permi alapnyelvtől az ősspermiig terjedő időszakban. A bevezető részben megtudjuk, hogy korpusza alapjául Juha Janhunen (1981: 219–274) 140 szavas és Pekka Sammallahti (1988: 536–541) 120 szavas, tehát meglehetősen szűkre méretezett szólistája szolgált. A két szólista nyilván nem lett volna elegendő arra, hogy választ adjon az ősspermi mássalhangzó-rendszer minden lényeges kérdésére. Ezenkívül kutatásaihoz tekintettel volt T. E. Uotila (1933) mássalhangzókról szóló klasszikus monográfiájára is. A szőeleji zöngés mássalhangzók keletkezésében szerepe lehetett a sandhi-jelenségnek is (Rédei: 1974: 307–312, 1988: 353–354).¹

A magánhangzókról szóló rész (55–63) meglehetősen vázlatos. Nem volt szerencsés döntés, hogy Bartens Sammallahti (1988) felette kérdéses – teljes és redukált magánhangzókkal operáló – ősspermi magánhangzó-rendszerét fogadta el. Ez az oppozíció a korábbi négy nyílásfokú rendszer (E. Itkonen – Lytkin – Harms – Rédei) helyettesítésére, ill. felváltására született meg. Sammallahti szerint a teljes-redukált magánhangzó-rendszer az előpermi kor végén jöhetett létre, mely rendszer az ősspermi kor végére ismét eltűnt. Ezt a hipotetikus folyamatot – amelyet Raija Bartens is elfogad – Sammallahti nem tudja bizonyítani, ennél fogva nem alkalmas a permi magánhangzó-viszonyok tisztázására. Sammallahti teóriáját helyszűke miatt itt nem óhajtom cáfolni, helyette inkább röviden felvázolom a vokalizmuskutatás főbb irányait.

A Janhunen és Sammallahti által rekonstruált uráli magánhangzó-rendszer gyökeresen eltér az Erkki Itkonen nevével fémjelzett és elsősorban magyar kutatók által (Bereczki, Décsy, Honti, Rédei) továbbfejlesztett vokalizmuselmélettől. Igaz, hogy ez utóbbi magánhangzó-rendszer a FP alapnyelvre rekonstruálható rendszerrel mutat nagyfokú egyezést. Ezzel szemben Janhunen és Sammallahti első szótagi uráli vokalizmusa erősen az összamojéd viszonyokat tükrözi. Ha meggondoljuk, hogy a szamojédban a finnugor nyelvektől (főleg a FP ágtól) eltérően mélyreható innovációk történtek a hangtan és alaktan területén (vö. Salminen 1997: 224), akkor valószínűbbnek tartható, hogy nem a szamojéd ág, hanem a finnugor (esetleg a finn-permi) őrzi a vokalizmus tekintetében az archaikusabb állapotot. Mindez azonban a jövő kutatási feladata (vö. Honti 2001: 120).

A könyv legnagyobb fejezete (Permiläisten kielten muoto- ja lauseoppi 66–348) az alaktan és mondattan problémáinak van szentelve. A két nyelvi síkot

¹ Bartens (35) Janhunenra való hivatkozással (241) lehetségesnek tartja a PU **tulka* 'Feder, Flügel' (m. *toll*, lp. *dol'ge* stb.) és a FP **tule* 'Wind' (finn *tuuli* stb.) szavak etimológiai összefüggését (Janhunennál **tuxli*, ill. **tūli*). A „Semantisia paralleleja löytyy” [Szemantikai párhuzamok találhatók] mondattal bizonyítás nélkül nem tudok mit kezdeni. Mire gondolhatt Janhunen és őt követve Bartens? A toll a szélben szállong, repdes?

általában külön szokták választani, de védhető ez a tárgyalásmód is. Így a szófaji kategóriák, az alaktani formák (morfémák, allomorfok, paradigmák) és szintaktikai alkalmazásuk együtt kerül bemutatásra. Ez az eljárás világosabb áttekintést biztosít, és nem kell a szerzőnek állandó ismétlésekbe bocsátkoznia. Persze ezen az összefoglaló fejezeten belül külön alfejezet (Lauseopin ydinkysymykset 329–348) szól a mondattan központi kérdéseiről.

Raija Bartens (69–71) különösnek tartja, hogy a második szótagi *e* (egykes finn kutatók szerint *i*) jobban megőrződött volna (névszók *j*-s töveként: *kil*, *kilj*- 'nyelv', *pon*, *ponj*- 'kutya'), mint az alsó nyelvválású *a/ä* (l. még 62). Ebben én semmi különöset nem találok. Az előpermi *a/ä* és *e* az őspemiben egyaránt felső nyelvválásúvá vált (*i/i*), majd kopásnak indult. A lekopás a zürjénben mindig megtörtént, kivéve a mássalhangzó-torlódás utáni helyzetet, amikor is az *i/i* megmaradt: *šorñi* 'beszéd', *tašti*, *tašti* 'csésze, tál'. A votjákban a nem-első szótagi magánhangzók helyén $\emptyset$ van, vagy a tatár eredetű szóvégi hangsúly hatására a végmagánhangzó megőrződött. A zürjénben, pontosabban azokban az őspemi nyelvjárásokban, amelyekből a zürjén nyelv kifejlődött, az **e* intervokalikus helyzetben *i*-n keresztül *j*-vé vált, pl. **l̥imi-in* > *l̥imjin* 'hóban'. Persze nem minden egykori FP *e*-s töben jelentkezik a *j*, szórványosan ebben a típusba került át néhány eredetileg *a/ä* végmagánhangzóra visszavezethető tő is: *poz*, *pozj*- 'fészek', *pul*, *pulj*- 'áfonya'. Hasonló folyamat, vagyis a tővégi magánhangzók zártabbá válása, majd eltűnése játszódott le a magyarban is: **utu* (> *út*): *utat*, *úton*, **kezi* (> *kéz*): *kezet*, *kezem*, *kézen*.

Bartens (73, 76) a *mamiđjas* 'anyadék', Vm AV Le *čoјidjan*, *čoјidjan* 'nővéredék' típusú szerkezetekben a *-jas*, *-an*, *-jan* elemeket additív többesjelnek és kollektívumképzőnek nevezi. Én csupán kollektívumképzőnek hívom (Rédei (1968b: 431, 1978: 59), Hajdú Péter (1969: 61 kk.) viszont a konnektív-reciprok képző elnevezést használja.

Érdekes és megfontolandó megállapítást tesz Bartens a PU **t* többesjelre vonatkozóan (74 kk.). Úgy vélekedik, hogy **t* többesjel valójában nem létezett, hanem a *t* esetvégződés volt, mégpedig a többes nominativus esete (innen terjedt át a többes accusativusba is). Ez persze a **t* többesjel lényegét nem érinti, hanem csupán a használati körét szabja meg. Egyébként teljes mértékben helyeselhető mindaz, amit a zürj. *-jas* stb., votj. *-jos*, *-os* többesjelekről mond.

A zürj. *-e* ~ votj. *-e* accusativusnak **m*-ből való eredeztetését elfogadja, de felveti azt a lehetőséget is, hogy az *e/e* esetleg a finnségi nyelvek és az osztják alapján feltehető accusativusi **-t*-ből származik. Ez véleményem szerint azért nem jöhet szóba, mivel a *t* mássalhangzó második szótagi (szóvégi) eltűnésére ez volna az egyetlen eset a szép számú zürj. *d*, P *t*, votj. *t* képviselő ellenében. A zürj. (egysz. *-te*, *-de*, votj. /egyes szám/ *te/de*, /többes szám/ *tj/dj* accusativusi alakokról úgy nyilatkozik, hogy ezek is a fent említett **t* accusativusra mennek

vissza. Ezekre vonatkozóan l. legutóbb Rédei 1999b: 149–155, 2000a: 140–146).

Az *l* koaffixumot tartalmazó esetekről Raija Bartensnak új és figyelemreméltó megállapítása az, hogy ezek elsősorban élőlényekkel kapcsolatos főneveken jelentkeznek. Ravilával ellentétben nem parallel jelenségről, hanem közös FP újításról van szó a finnségi nyelvekben, a cseremiszen és a permi nyelvekben. Az *l*-es kázusokkal jelen írás szerzője is foglalkozott (1992–1993a: 79–94, 1996: 257–271), de Raija Bartensnak erről – úgy tűnik – nem volt tudomása.

Az elativus *ś* (*-iś*, *-iś*) ragjára vonatkozóan l. Rédei 1980: 265–270, 1981: 279–284. Ez a magyarázat sajnálatos módon elkerülte Bartens figyelmét.

A prosecutivus (prolativus) zürj. *-ed*, P *-et*, *-eł*, votj. *-eti* ragját a PU **-ta/-tā* ablativusragra, a transitivus zürj.-votj. *-ti* ragját pedig a FU **-tt3* (újabban: **-ta/-tā*) locativusragra vezetem vissza (Rédei 1968a: 171–173, 1988: 382, 383). Vászolyi (1968: 48–85) mind a két ragot az ablativusi **-ta/-tā* ragból vezeti le. Bartens (85–87) Vászolyi véleményéhez csatlakozik. Kétségtelen, hogy a két eset használata nagyon közel áll egymáshoz, vagy teljesen egybeesik. Am véleményem azóta sem változott: a permi konsonantizmus kutatói Uotilától kezdve egyetértének abban, hogy a nem-első szótagi zürj. *d*, P *t*, votj. *t* hangviszony eredeti **t*-ből, a zürj.-votj. *t* viszont eredeti **tt*-ből érthető meg. Ezt a tételt az itteni ragpároson kívül számos morfológiai elem (képző) igazolja.

A zürj. *-ked*, P *-ket*, cser. *-ke/-ye* comitativusrag származtatására vonatkozóan l. Rédei 1992–1993: 86, 1996: 263–264. Ez a magyarázat a comitativusról szóló részben nem kerül említésre és a bibliográfiából is hiányzik.

Az egysz. 2. személyű birtokos személyjel (zürij. *id*, P *it*, votj. *id*, *-ed*, *-jed*) **t*-re és **nt*-re való visszavezetése csak elméletben lehetséges. Véleményem szerint csak a **t* jöhet szóba, a több birtokra utaló **nt*-nek csak akkor volna valószínűsége, ha *n*-nel az egyes szám 1. és 3. személyében is számolhatnánk. Persze a zürj. *-nim*, *-nid*, *-nis* többesi személyjelekben ez az *n* többesjel (immár nem birtoktöbbesítő, hanem többes birtokost jelölő funkcióban) van meg.

Az inessivus és illativus birtokos személyjeles alakjai a permi nyelvekben egybeesnek: zürj. *veram* 'erdőmben, erdőmbe', votj. *gurtam* 'falumban, falumba' stb. A szabályos inessivusi forma zürj. **verinim* > **vernim*, votj. **gurtinim* > **gurnim* volna. Ezek zavaró homonímiát képeztek a zürj. *vernim* 'erdőnk' birtokos személyjeles formával, továbbá az instrumentális alakokkal: zürj. **purtenim* > **purtnim* 'késemmel', votj. *purtenim* > **purtnim*. A zavaró homonímiát a nyelv azáltal küszöbölte ki, hogy az inessivus **vernim*, **gurnim* alakja helyébe az illativusi alak került: zürj. *veram*, votj. *gurtam*; vagyis a hol? és hová? kérdésre felelő alakok egybeestek. Az instrumentális esetében a második nyílt szótagbeli magánhangzót kivető prozódiai szabály a votjákban nem érvényesült (*purtenim*). A zürjénben a háromszorosan zavaró homonímiát képező instrumentális forma (**purtnim* 'késemmel' ~ 'késünk' ~ 'késemben') ugyancsak eliminálódott: a mai

purnam 'késemmel' forma vagy raghalmozással keletkezett (*purt + *en* (instr.) + *a* (lat.) + *m* birtokos személyjel), vagy – ami valószínűbb – az eredeti és szabályos alakba (*purnim) az *a* az inessivus-illativus *purtam* stb. alakjából került át (Rédei 1998b: 203–209). Erről a magyarázatról Raija Bartens (114–117) szemmel láthatóan nem tud, okfejtése az itt előadottól több ponton eltér.

A zürj. *-a* ~ *vojtj. -o* melléknévképzőnek *ak alakból való levezetése (140) először nem Tepljašinánál (1976: 155) fordul elő, hanem Rédeinél (1959: 79–82).

A személyes névmásokról szóló rész (149–156) alapos átdolgozást igényelne (vö. Rédei 1999a: 94–109, 1998a: 341–352).

A permi *ac-*, *as-* és *as-* tövű visszaható névmásokat Bartens nyomatékos vagy határozott személyes névmásoknak nevezi (157–162). Terminológiai javaslatával egyetérthetünk. Az *as* etimológiájára vonatkozóan l. Rédei 1983: 39, 2000b: 132–133, 2000c: 165–167).

A zürj. *-nem: ni-nem* 'semmi; nichts', *vojtj. no-kin-no* 'senki; niemand' *no-mir-no* 'semmi; nichts', tagadó névmásokról vö. Rédei: NyK 1969: 104–106, Vir. 1970: 147.

A 184. lapon említett ózürij. *og suenim* 'emme saavuta; nem érjük utol' nem sajátos tagadó forma, hanem nyilvánvaló elírás *og sue* helyett.

Raija Bartens (195 kk.) Janhunenra (1982: 35) támaszkodva az igeragozás egyes szám 2. személyének ragjául *t-t és *nt-t rekonstruál (pontosabban: *ti és *nti). Az *nti feltevése a permi nyelvek esetében nem indokolt. Tudomásom szerint ilyen alakot az őspermire senki sem tett fel. Bartens szerint a *t és *nt az első szótagnál hátrább az őspermiben nem zöngésült. Ez a megállapítás némi helyesbítésre szorul. Uotila (1933: 92 kk.) óta tudjuk, hogy *t és *nt folytatása az első szótag utáni helyzetben zürj. *d*, P *t*, *vojtj. t* (erről már fentebb is szóltam). Az *n* személyragra vonatkozóan l. Rédei 1989: 158. A többes szám 3. személyben (*munase* 'mennek') *sAk vagy *sAt alakot rekonstruál (200). Megjegyezzük, hogy csupán *sAk jöhet tekintetbe (Uotila 1933: 131–132), mivel a nem-első szótagi *t a permi nyelvekben nem tűnik el.

A magyar infinitivusi *ni*-ben *j*, nem pedig *k lativusrag (Bartens 228) enyészett el.

A *vojtj. šana, lešana* 'nélkül' (elativus *š*, ablativus *leš* + *ana*) (300) névutókhoz hasonló szerkesztésű a m. *nélkül* 'ohne' (< *nél* + *kül*) névutó is.

Fent előadott kifogásaim nem annyira tévedésekre hívják fel a figyelmet, mint inkább arra, hogy a szerző nem volt mindenkor figyelemmel az egyes kérdésekre vonatkozó szakirodalomra. Ennélfogva véleményalkotása olykor nem „up-to-date”. Az általam hiányolt hivatkozások Bartens irodalomjegyzékéből többnyire hiányoznak. Persze érthető, hogy ilyen átfogó mű esetében nem könnyű valamennyi tárgyalt problémára vonatkozó, szétszórta megjelent szakirodalmat akár megközelítő teljességgel is feldolgozni és beépíteni a saját véleményformálásba. –

Végső konklúzióként leszögezhetjük, hogy Raija Bartens Permiläisten kielten rakenne ja kehitys című monográfiája nagy nyeresége a finnugor nyelvtudománynak s azon belül a permisztikának. Köszönet illeti a szerzőt azért, hogy ilyen fontos, a további kutatás számára nélkülözhetetlen alapvető kézikönyvvel ajándékozta meg szakterületünket.

Rédei Károly

Irodalom

- Belych, Sz. K.–Napol'skich, V. V. (1994), Étnonim *udmurt*: isčerpany-li al'ternativy? LU 30: 278–288.
- Hajdú Péter (1969), A szamojéd konnektív-reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései. NyK 71: 61–78.
- Honti, László (2001), Die ungarische Uralistik an der Jahrtausendwende (ein kritischer Rückblick). FUF 56: 116–150.
- Ivanov, A. G. (1991), Udmurty- «lugovye fudi» (k étimologii étnonima). LU 27: 188–192.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu 77: 219–274.
- Janhunen, Juha (1982), On the structure of Proto-Uralic. FUF 44: 23–42.
- Rédei [Radanovics] Károly (1959), Adalékok a permi nyelvek alaktanához. NyK 61: 79–85.
- Rédei, [Radanovics] Károly (1963), Über den Ursprung einiger finnisch-ugrischer Völkernamen. CUFU I: 98–104.
- Rédei Károly (1968a), Szélgjegyzetek Vászolyi Erik „Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben” c. cikkéhez. NyK 70: 171–173.
- Rédei, Károly (1968b), Beiträge zur historischen Formenlehre der permischen Sprachen. CUFU II. 1: 431–435.
- Rédei Károly (1969), Szófejtések. NyK 71: 104–106.
- Rédei, Károly (1970), Kiellon ilmaismisen alkuperästä unkarissa. Vir. 1970: 47–51.
- Rédei, Károly (1974), Sandhi-Erscheinungen in den permischen und wolgafinnischen Sprachen. ALH 24: 307–312.
- Rédei Károly (1978), Chrestomathia Syrjaenica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1980), A permi elativusrag eredete. NyK 82: 265–270.
- Rédei, Károly (1981), Über die Herkunft des permischen Elativsuffixes. SFU 17: 279–284.
- Rédei Károly (1983), Szófejtések. NyK 85: 39.
- Rédei, Károly (1988), Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), Handbook of Uralic Studies. Volume I. The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden. 351–394.
- Rédei Károly (1989), A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. NyK 90: 143–161. – Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe. JSFOu. 82: 193–209.
- Rédei Károly (1992–1993), Az uráli-finnugor névszóragozás történetéből. NyK 93: 79–94.
- Rédei Károly (1992–1993b), Szófejtések. NyK 93: 131–133.
- Rédei, Károly (1996), Zu der Geschichte des PU–PFU Kasussystems. In: Lars-Gunnar Larsson (Hrsg.), Lapponica et Uralica. SUU 26. Uppsala. 257–271.
- Rédei, Károly (1998a), Zur Geschichte der finnougriischen Personalpronomina. LU 34: 341–352.
- Rédei Károly (1998b), Hangváltozás és funkcióváltás néhány permi esetrag esetében. In: FUD 5: 203–209.
- Rédei Károly (1999a), A finnugor személyes névmások történetéhez. In: Ugor Műhely 1997. szeptember 17–19. 94–109.

- Rédei, Károly (1999b), Der Akkusativ in den permischen Sprachen. FUM 23: 149–155.
- Rédei Károly (2000a), Accusativus a permi nyelvekben. NyK 97: 140: 149.
- Rédei Károly (2000b), Szófejtések. NyK 97: 132–133.
- Rédei, Károly (2000c), Über das permische Reflexivpronomen *as* 'selber, selbst; eigen'. In: [Csillaghy-Eml.] *Amant alterna Camenae*. Edizioni dell'Orso, Torino. 165–167.
- Salminen, Tapani (1997), A monograph on the phonotactics of Proto-Finno-Ugrian Consonants. FUF 54: 219–227.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages*. E. J. Brill, Leiden. 478–554.
- Tepljašina, T. I. – Lytkin, V. I. (1976), Permskie jazyki. In: *Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija*. Marijskij, permskie i ugorskie jazyki. Nauka, Moskva. 97–228.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) (1988, 1991), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* 1–3. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden.
- Uotila, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu 65.
- Vászolyi Erik (1968), Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben. NyK 70: 47–85.

Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1999. 268. o.

A kétnyelvűség a világon mindenütt elterjedt jelenség, mely nem kizárólag napjainkat jellemzi, hanem a különböző nyelvű csoportok érintkezéséből adódóan az emberiséget mindig is jellemezte, mégis mind a mai napig az egyelvű szemlélet az uralkodó. E téves felfogás szerint egy-egy államalakulaton belül csupán egyetlen egy nyelv használatos – azaz a nemzeti egység azonos a nyelvi egységgel. Talán e szemléletnek is köszönhető, hogy a bilingvizmus módszeres kutatása csak a 20. század 50-es éveiben kezdődött el. A magyarországi nyelvészetben belül a 70-es évek közepétől folynak a kétnyelvűség elméleti és gyakorlati kérdéseivel kapcsolatos vizsgálatok, összefoglaló munka azonban egészen mostanáig nem látott napvilágot e témában. Ezt a hiányt pótolja Bartha Csilla könyve.

Bartha Csilla az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense és a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézetének munkatársa. A szocioling-

visztika és a kétnyelvűség jelenségének nemzetközileg is ismert és elismert kutatója. A szerző a kétnyelvűség kérdéskörén belül az amerikai magyarok nyelvhasználatát kutatja. Ezenkívül nyelvészeti kutatómunkát végez a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek körében, valamint a magyarországi siketek nyelvhasználatának jogi, valamint oktatáspolitikai megközelítéseit illetően. Ám érdeklődése homlokterében nem csupán a kétnyelvűség, a kétnyelvű nyelvhasználat és az ahhoz szorosan kapcsolódó kérdések állnak, hanem foglalkozik diskurzuselemzéssel is, és részt vesz a budapesti beszélt nyelv kutatásában.

Ki számít kétnyelvűnek, s milyen kritériumok alapján; milyen típusai vannak a kétnyelvűségnek közösségi és egyéni szinten; milyen külső tényezők hatására alakul ki a bilingvizmus; hogyan sajátítja el, őrzi meg, használja a rendelkezésére álló nyelveket a kétnyelvű személy; eltér-e a kétnyelvű az egynyelvűtől; milyen gazdasági, jogi, oktatáspolitikai vonatkozásai vannak a kétnyelvűségnek? Mindezekre és még számos más izgalmas kérdésre kaphatunk választ ebből a rendkívül sok információt tartalmazó, rengeteg érdekes példát, vitatott kérdést, elméletet, s kutatási eredményt bemutató könyvből.

Annak ellenére, hogy egyetemi tankönyvről van szó, a mű nem kizárólag egyetemi vagy főiskolai hallgatók számára jelent gazdag bevezetést a kétnyelvűség elméleti, gyakorlati kérdéseinek tanulmányozásába, hanem a nyelvész-kutatók, valamint a művelt nagyközönség is haszonnal tanulmányozhatja. A szerző hosszú évek óta végez kutatómunkát a bilingvizmus témakörében, s nemcsak kutatói, de oktatói tapasztalatait is hasznosítva, s felhasználva a hazai és külföldi kutatások legújabb eredményeit, a kurrens szakirodalomban foglaltakat, lépésről lépésre vezet végig olvasóját a kétnyelvűség és az ahhoz szorosan kapcsolódó területek legizgalmasabb kérdései között, részletes képet tárva az olvasó elé a jelenség legfőképpen szociolingvisztikai szempontból fontos kérdéseiről, elméleteiről, kutatási eredményeiről. Bőséges és változatos példaanyag teszi még izgalmasabbá a kétnyelvűség jelenségével való ismerkedést, vagy éppen a témában szerzett ismeretek elmélyítését és kibővítését.

A könyv kilenc fejezetre tagolódik. Az első fejezet bevezeti az olvasót a kétnyelvűséggel kapcsolatos alapvető tudnivalókba: a jelenség kiterjedtségének kérdésébe, a kétnyelvűség-kutatás történetébe, valamint a kétnyelvűség meghatározásának problémakörébe. Az ezt követő két fejezet a kétnyelvűség társadalmi beágyazottságával foglalkozik. A 4–5. fejezetben a kétnyelvű nyelvhasználat legfontosabb jellegzetességeiről olvashatunk, ez után pedig a nyelvmegtartás és a nyelvcsera egymással összefüggő jelenségeit taglja a 6. fejezet. A következő rész középpontjában a kétnyelvű egyén áll, ahol is különös hangsúlyt kap a kétnyelvű nyelvelsajátítás. Az utolsó két fejezetben a kétnyelvűség jelenségéhez szorosan, gyakorlatilag elválaszthatatlanul kapcsolódó nyelvi emberi jogi, valamint oktatáspolitikai kérdésekről olvashatunk. A könyvhöz tartozik egy

függelék, mely egy nyelvhasználati interjút, illetve egy nyelvhasználati kérdőívet tartalmaz, valamint egy tárgymutató, mely segítséget nyújt az egyes témákban való tájékozódáshoz.

Az első, bevezető fejezetben a kétnyelvűség kiterjedtségéről írva, Bartha Csilla először az Észak-Amerikában és Európában egyaránt elterjedt egynyelvű nézet eredetére mutat rá, majd a kétnyelvűség-kutatással kapcsolatos egyik alapvető kérdést tárgyalja: nyelv és dialektus megkülönböztetésének, elkülönítésének nehézségeit, lehetőségét. Ezt követően választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a bilingvizmus (a két- vagy többnyelvűség) a világ nyelveinek megoszlása tükrében vajon mennyire elterjedt jelenség. A nyelvi kontaktusok nemzetközi és hazai kutatásának legfontosabb állomásait két külön alfejezet foglalja össze. A fejezet végén a szerző a kétnyelvűség különféle meghatározásait veszi sorra, egyenként tárgyalva ezek előnyeit és hátrányait, majd megfogalmazza azt a sok szempontból előnyös kétnyelvűség-definíciót, mely meghatározza az egész könyv szemléletét: „kétnyelvű az, aki a mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ” (40). Ez a definíció funkcionális szempontból közelíti meg a kétnyelvűséget és a kétnyelvű egyént, s nem a nyelvtudás mértéke alapján állapítja meg, ki számít kétnyelvűnek, s ki nem. Így lehetővé válik a bilingvizmus jelenségének a maga dinamikájában történő megragadása: e meghatározás ugyanis nem szűkíti le a bilingvis beszélők kategóriáját azokra az egyénekre, akik két vagy több nyelven egyforma (sőt: anyanyelvi) kompetenciával bírnak, ehelyett a kétnyelvűségnek számtalan típusát feltételezi, melyek egy kontinuum mentén helyezhetők el. A meghatározás egy másik kiemelkedő érdeme, hogy kiterjed a manuálisan megjelenített nyelvekre, a siketek által használt jelnyelvekre is, melyeket a szerző a hangzó nyelvekkel egyenértékű rendszerekként kezel – így Bartha Csilla munkája az első olyan könyv Magyarországon, mely figyelmet szentel a siketek által használt nyelvek szerepének a kétnyelvű nyelvhasználattal kapcsolatosan.

A második fejezetben olvashatunk azon társadalmi, gazdasági, valamint politikai faktorokról, melyek kétnyelvűséget eredményezhetnek – ezek között szerepel többek között a gyarmatosítás, a politikai rendszerváltás, a kereskedelem, a vallások, illetve, az e szempontból talán legjelentősebbnek tekinthető, migráció jelensége. A fejezetben tárgyalt tényezők következményeként kialakuló, a Föld legtöbb államában fellelhető kétnyelvűség azonban nincs minden esetben hivatalosan számon tartva, elismerve: „Gyakran igen jelentős eltérés van ugyanis a *de facto* és a *de jure* helyzet között, azaz a tényleges szociolingvisztikai valóság és az között, hogy hivatalosan hány nyelvet ismernek el egy adott államban” (48). Ezzel a kérdéskörrel foglalkozik a második alfejezet, s a témán belül egy konkrét helyzeten, Belgium példáján keresztül mutatja be a szerző a törvényekben fog-

laltak és a valóságos helyzet között tapasztalható különbségeket.

A közösségi kétnyelvűséggel foglalkozó alfejezetben, nagy figyelmet szentelve a kisebbségi helyzetben élő, gyakran csak de facto létező marginalizált nyelvekre és használóikra, először a különböző nyelveket beszélő csoportok érintkezésének módjáról és irányáról olvashatunk, ahol Appel és Muysken nyomán három sémát vázol fel a szerző (az egynyelvű–egynyelvű elrendezést; azt a helyzetet, mikor mindenki kétnyelvű; valamint a kétnyelvű–egynyelvű elrendezést), egyben hangsúlyozva, hogy ezek a sémák sokszor nem érvényesek két érintkező csoport egészére, s hogy a nyelvi kontaktus nem korlátozódhat csupán alá-, fölérendelt viszonyban élő csoportokra.

A kétnyelvű közösség meghatározásának során nem kerülhető meg az identitás fogalma, melyet a maga összetettségében tárgyal a szerző. Ezt követően a nyelv közösség, beszélők közösség terminusok eltérő értelmezési lehetőségeiről olvashatunk, melynek során megfogalmazást nyer, „...hogy a beszélőközösség a szociolingvisztikai vizsgálat számára egy olyan absztrakt, ha úgy tetszik, virtuális tér, olyan hely, ahol a nyelvváltozatok a rendelkezésre álló repertoárból történő választás közös szabályai alapján »működnek« (64), a közösségi kétnyelvűség pedig nem egy típusa a kétnyelvűségnek, hanem egy szociolingvisztikai vizsgálati keret. A könyv írója arra is felhívja a figyelmet, miszerint annak tárgyalásánál, hogy a beszélőközösség mint elvonatkoztatás hogyan használható a nyelvhasználat leírásában, fontosabb annak szem előtt tartása, hogy a beszélői csoportok szubjektíven, a nyelvhasználatban mutatkozó különbségek alapján ténylegesen érzékelik saját határaikat.

Az utolsó alfejezet a diglosszia kérdéskörével foglalkozik, s bőséges áttekintést ad a fogalom értelmezésének tudománytörténeti változásairól s a kétnyelvűséggel való kapcsolatáról.

A nyelvi kisebbségekkel foglalkozó harmadik fejezet elején a kisebbség, az etnikum, az etnicitás, a nemzeti kisebbségek fogalmairól olvashatunk. Az elemzésből nyilvánvalóvá válik, hogy a kisebbségi státus vonatkozásában a legfontosabb tényező nem a csoport számbeli aránya. A továbbiakban a szerző két kisebbségtípust, az őshonos és az emigráns kisebbséget hasonlítja össze. E csoportokat azok létrejöttének módja, valamint a különböző nyelvi csoportok egymáshoz viszonyított hatalmi elrendeződése alapján szokták elkülöníteni, bár a két típusú közösség különválasztása olykor problémákat is okoz, hiszen az őshonos státus migrációt követően is kialakulhat. Továbbá azt is fontos megjegyezni, hogy sem az őshonosság, sem az emigráns státus nem jár minden esetben egyértelműen alárendelt szereppel. A könyv már itt kitér a veszélyeztetett nyelvek kérdésére, s egyben az alárendelt kisebbségi szereppel összefüggésben már itt szóba kerül a nyelvmegtartás–nyelvcsera jelensége is, melyet egy későbbi fejezet tárgyal részletesen. E rész utolsó alfejezetében egy eddig hazánkban el

nem ismert nyelvi kisebbségről, a jelnyelvet használó siket közösségről olvashatunk. E csoport nyelvi kisebbségként való kezelése talán sok magyarországi nyelvész számára is szokatlan lehet, noha a siket közösségek által használt nyelvek éppolyan konvencionális nyelvi rendszerek, mint a hangzó nyelvek, használói pedig éppúgy szembesülnek a többségtől eltérő nyelvük, nyelvhasználatuk, normáik, kulturális szokásaik, értékeik miatti megbélyegzéssel, mint a hangzó nyelveket használó kisebbségek.

A kétnyelvűség egyik fontos kérdéséről, a nyelvválasztásról a 4. fejezetből kaphatunk átfogó képet. Bartha Csilla abból a fontos alaptételből indul ki, hogy egy nyelv nem oszthatlan egész, hanem változataiban él, s minden beszélő számára rendelkezésre áll egy úgynevezett verbális repertoár, mely „a társadalmilag szignifikáns érintkezésekhez rendelkezésre álló nyelvi források (...) összességéből álló készlet” (87). A sokféleség azonban strukturált, s a nyelvi és kulturális ismeretekon kívül az egyénnek rendelkeznie kell a különböző – a nyelvhasználatra vonatkozó – ismeretekkel, melyeknek összességét kommunikatív kompetenciának nevezzük. Többek között a nyelvválasztás, azaz a társalgás nyelvének kijelölése során is nélkülözhetetlen ezen képességek használata, hiszen a nyelvválasztás nem véletlen döntések következménye, hanem meghatározott mintákat, szabályszerűségeket követ. Ezen kívül fontos megemlíteni, hogy a társalgás nyelve általában nem egyszer és mindenkorra kötött, s éppen ezért nehezen különíthető el a kódváltás jelenségétől, mellyel a későbbiekben még külön is foglalkozik a szerző.

A fejezetben megismerkedhetünk a legfontosabb nyelvválasztási modellekkel. Elsőként a nyelvválasztás tanulmányozásához nélkülözhetetlen szintér fogalmával, s érdekes példákat találhatunk a szintérelemzések köréből, majd a nyelvválasztás társadalmi dimenzióit vizsgálva egy olyan nyelv-szociálpszichológiai elméletet mutat be a szerző, mely a nyelvválasztást mint az alkalmazkodás egy lehetséges módját tárgyalja. A nyelvválasztás ugyanakkor megközelíthető antropológiai szempontból is, melyben központi kérdésként jelenik meg, hogy egy adott közösségben mi számít jelölt vagy jelöletlen választásnak, s egy adott szituációban a nyelvválasztás milyen jelentéseket fejez ki. Az antropológiai megközelítés illusztrálásaként Susan Galnak a felsőőri magyar–német kétnyelvű közösség nyelvválasztási mintáit bemutató vizsgálatát idézi a mű. A fejezet végén a különböző tereptechnikákról olvashatunk, ezek előnyeiről és hátrányairól is képet kapva, majd a hipotézisteszteléssel kapcsolatban William Labov nyomán Penelope Gardner-Chloros egy esettanulmányát ismerhetjük meg.

Az ötödik fejezet a kétnyelvű nyelvhasználat jellemzőivel foglalkozik, melynek kiinduló pontja, hogy a kétnyelvű repertoárban voltaképpen nem különíthetők el tisztán a kódok, s ez a jellegzetesség a kétnyelvű nyelvhasználók megnyilatkozásaiban rendszerint tetten érhető; ennek ellenére nem kérdőjelezhető meg a

kétnyelvű beszélő teljes értékű kompetenciája. A szűkebb értelemben vett kontaktusnyelvészet tárgykörébe tartozó jelenségeket: az interferencia, a kódváltás, a kölcsönzés jelenségét terjedelmi okok miatt sajnos igen röviden tárgyalja az 5. fejezet. Remélhetőleg a szerző egy külön munkában részletesen foglalkozik majd ezzel a témakörrel is, mellyel kapcsolatosan mindezidáig számos tanulmányt jelentetett meg.

A 6. fejezet a már korábban is említett nyelvmegtartás–nyelvcseré kontinuumot tárgyalja részletesen, különbséget téve nyelvcseré, nyelvvesztés, nyelvhalál, nyelvterjedés és nyelvmegtartás között. A szerző külön alfejezetben ír a nyelvcserét befolyásoló faktorokról, s hangsúlyozza, hogy mindig csak az adott csoportra, egy-egy konkrét helyzetre leszűkítve határozható meg, hogy egy-egy tényező milyen hatással van a nyelvmegtartásra, illetve nyelvcserére, s még a konkrét nyelvhasználói közösségek esetében sem lehet előre megjósolni, hogy a faktorok milyen változást eredményeznek a különböző nyelvek használatának mértékében, kiterjedtségében.

A népszámlálási adatok felhasználhatósága fontos kérdésként merül fel egy nyelvi közösség kétnyelvűségének tanulmányozásakor. Egy közösség etnikai összetételének megállapítása általában a népszámlálási adatok segítségével történik. A könyvben részletes indoklását találjuk annak, hogy miért jelent nehézséget a censusra támaszkodni egy csoport nyelvi állapotának feltérképezésekor: kezdve az anyanyelv fogalmának meghatározási nehézségeitől, el egészen a népszámlálás során feltett kérdések és az e kérdésekre adható válaszok problémáig.

Az egyéni kétnyelvűség tárgyalásának szentelt fejezet középpontjában a gyermek kétnyelvűvé válása áll – ez az a terület, ahol a pszicho- és a szociolingvisztikai megközelítések a leginkább közelítenek egymáshoz. A fejezet bevezetőjében különös hangsúlyt kap az a rendkívül fontos, a könyv egészének szemléletét meghatározó tétel, mely szerint a kétnyelvű személy nem két egy nyelvűnek az összege egy személyben: kompetenciája úgy teljes, hogy más, mint két egynyelvűé.

A kétnyelvűvé váláshoz több út vezet: e fejezetben Bartha Csilla számba veszi a kétnyelvűvé válást elősegítő legfontosabb körülményeket, ismerteti Tove Skutnabb-Kangas tipológiai rendszerét, melynek kategóriái inkább a lehetséges elsajátítási helyzetek egy kontinuumát jelölik ki (az önkéntestől a kikényszerített elsajátításig), nem pedig diszkrét kétnyelvűségi típusokat. Ezt követően a szerző az egyéni kétnyelvűség kialakulásának családi modelljeit ismerteti, rámutatva a rendszer hiányosságaira is, részletesen tárgyalva azokat a szempontokat, melyekkel ki lehet egészíteni a tipológiát. A hagyományos modellek, valamint a hozzájuk kapcsolódó izgalmas eseteírások mellett Bartha Csilla feltüntet egy új, más szerzőknél mindezidáig nem szereplő típust: a jelnyelv alapú kétnyelvűsé-

get, melynek a Grosjean-féle modell elnevezést adja, s melynek két altípusát különíti el. Az első típus lényege, hogy a jelelni tudó siket szülők siket gyermeküket jelnyelven nevelik, s így a nyelvelsajátítás zökkenőmentesen zajlik; a másik típust az a helyzet jelenti, amikor a siket gyermek halló szülők körében él, s e helyzet zavarokat okozhat a gyermek nyelvi fejlődésében. E két típussal először került be a kétnyelvűséggel foglalkozó összefoglaló munkákba külön kategóriaként a siketek kétnyelvű nyelvelsajátítása.

A gyermeki kétnyelvűség kialakulását illetően a szerző kiemeli, hogy a bilingvizmus létrejöttének számtalan megvalósulása lehetséges, a családtagok, a család, a lelki alkat stb. függvényében, a legfontosabb tényezőnek azonban valószínűleg a nyelvi input minősége számít.

A kétnyelvű egyén nyelvelsajátításáról szólva olyan érdekes kérdések merülnek fel, mint a lateralizáció és a nyelvelsajátítás kapcsolata, a nyelvi információ tárolásának, aktiválásának, az információhoz való hozzáférésnek a kérdése, valamint a kognitív szerveződés moduláris szerkezetének problematikája.

Az egynyelvű, frakcionális szemlélet negatív következményeiről, a szemilingvalizmus, valamint a szemibilingvalizmus fogalmak gyakran félrevezető, pejoratív használatáról, a fogalmak mögött húzódó szemléletről, annak buktatóiról külön alfejezetben olvashatunk, s a kétnyelvű nyelvelsajátításra vonatkozó olyan kérdésekbe nyerhetünk bepillantást, mint az innatizmus teóriája, mely feltételez egy veleszületett nyelvelsajátítási apparátust, s szó esik arról is, hogy a farkasgyerekek nyelvi képességei mit bizonyítanak a nyelvelsajátítás szenzitív szakaszát illetően. Emellett a kétnyelvű nyelvi rendszerek közötti kapcsolat kialakulását, jellegzetességeit, működését illetően több elmélettel is megismerkedhetünk.

Kétnyelvűségről beszélve különbözőképpen szokás osztályozni az egyes kétnyelvűeket. Ilyen típusoknak számítanak a kiegyenlített és az egyenlőtlen, azaz a balansz és a domináns kétnyelvű/kétnyelvűség kategóriái, melyek közül a balansz típus eredetileg arra vonatkozik, amikor egy kétnyelvű személy azonos mértékű, azonban nem szükségszerűen anyanyelvi tudással rendelkezik mindkét nyelven. A szerző rámutat, hogy míg fogalom eredeti, lamberti meghatározása is vitatható, s kiegészítő magyarázatra szorul, addig „az egyforma anyanyelvi kompetenciával rendelkezés” értelemben használva a terminus még inkább félrevezető lehet. A dominancia kérdéskörének tárgyalása után az összetett és a koordinált kétnyelvűségi típusok problematikájába nyerhetünk betekintést.

Annak függvényében, hogy a nyelvelsajátítás mikor, milyen életkorban zajlik, szintén különböző kétnyelvűségi típusok léteznek, s az elsajátítás módja, a két nyelvnek való kitettség alakulása tovább árnyalja ezt a képet.

Amikor egy gyermek elsajátít egy vagy több nyelvet, nemcsak nyelvtani szabályokat sajátít el, hanem a társadalmi kommunikáció összetett rendszerét is. A

nyelvtanulás mint szocializációs folyamat során tehát az egyén saját közösségének világát is tanulja. A nyelvelsajátítás szociokulturális közege, a nyelvek támogatottsága, illetve a presztízsvizonyok alapján beszélhetünk hozzáadó és felcserélő kétnyelvűségről, melyek részletes magyarázatát is megtaláljuk a fejezetben. E két típushoz fűződően merül föl a kétkultúrájúság, illetőleg a dietnia kérdése, melyről elmondható, hogy nem jár szükségszerűen együtt kétnyelvűséggel, s a kétnyelvűség sem feltételezi automatikusan az előbbi létét.

Az egyéni kétnyelvűséggel foglalkozó, sok fontos és érdekes kérdést érintő fejezet utolsó részében egy táblázatot találunk, mely világosan összefoglalja az egyéni kétnyelvűség pszichológiai vizsgálatának dimenzióit. Végül összegzőképpen Bartha Csilla leszögezi, hogy a különböző vizsgálati aspektusokat csak analitikus célból érdemes szétválasztani, s hogy a kétnyelvű egyént csak a maga teljességében érdemes vizsgálat tárgyává tenni.

A kétnyelvűséggel összefüggésben rendkívül fontos feladat hárul a nyelvpolitikára, melyen belül megkülönböztethető a korpusztervezés, a státusztervezés, valamint az elsajátítás-tervezés jelensége. Hogy a három funkció kategorikus különválasztása mennyire nem indokolt, azt különösen a többség és a kisebbség egymáshoz való viszonyában mutatkozik meg. E kérdéskör tárgyalása mentén jutunk el a nyelvi emberi jogok kérdésköréig, s számos olyan eseteleirást olvashatunk, melyek nyelvi emberi jogi kérdéseknek minősülnek, képet kapva arról, hogy a nyelvi emberi jogok gyakran hogyan jelentkeznek, vagy éppen nem érvényesülnek a gyakorlatban. Ezenkívül a szerző áttekintést nyújt a nyelvi jogokra vonatkozó legfontosabb nemzetközi dokumentumokban foglaltakról is.

A nyelvi jogi kérdések egyik legfontosabbika az oktatásra vonatkozó jogoké. A nyelvi és a kulturális sokféleség az emberi társadalmak azon értékei közé tartoznak, melyek veszélyeztetve vannak. Egy közösség nyelvének megőrzésében pedig kulcsfontosságú szerepet játszik, hogy egy-egy állam iskolarendszere milyen nyelvi stratégiát jelöl ki, ajánl fel tanulói számára. E téma kapcsán megtudhatjuk, mi az a nyelvi genocídium, mely a világon mindennapos gyakorlatnak számít, valamint azt, hogy milyen kapcsolat áll fenn lingvicismus és rasszizmus között.

A kétnyelvűség és az oktatás összefüggésének tárgyalását folytatja a könyv utolsó, kilencedik fejezete, mely az oktatási programoknak az alkalmazott eljárások célja és kimenetele alapján létrejött különböző osztályozási lehetőségeit mutatja be, mindegyiket érdekes példákkal illusztrálva.

A magyarországi kétnyelvű oktatás történetéből Bartha Csilla külön fejezetben tárgyalja a 11. századtól a Párizs környéki békéig a magyar nyelv tannyelvé válásának állomásait, s ezzel párhuzamosan a nem magyar anyanyelvű nemzetiségek nyelvének visszaszorulását az iskolai használatban, mely azt eredményezte, hogy ezen nemzetiségek esetében felgyorsult az asszimiláció és a nyelvcsere folyamata. Szintén külön alfejezet tekinti át a magyarországi nemzetiségi oktatás történetének

alakulását, melyből kiderül, hogy az 1907 és 1985 közötti időszakban fokozatosan az asszimilációt elősegítő s a nyelvcsere folyamatát felgyorsító intézkedések születtek, s így ezeknek a csoportoknak a kulturális és intézményi lingvicizmus különböző formáival kellett szembesülniük. Csak 1985-től van lehetőség hazánkban arra, hogy az országban beszélt bármelyik nyelv elvben az oktatás nyelve legyen. A szerző kitér még a jelnyelvi közösségek oktatásának problémakörére, valamint a cigány felzárkóztatási programokkal kapcsolatos kérdésekre.

Mindezek alapján remélhetőleg jól látható, hogy Bartha Csilla könyve rendkívül bőséges ismeretanyagot nyújt a kétnyelvűség számtalan érdekes kérdéséről. Különösen nagy érdeme a műnek, hogy szerzője a legtöbb kérdést több nézőpontból, különböző elméleti megközelítésekben szemlélve mutatja be, a maga dinamizmusában láttatva tárgyát, s ösztönözve olvasóját az egyes elméletek, megoldások, válaszok kritikus szemléletére. A könyv nemcsak elérte kitűzött célját, s bevezeti olvasóját a kétnyelvűség alapvető kérdéseibe, hanem egyben tudományos gondolkodásra is tanítja és készíteti olvasóját, mely tulajdonság egy tankönyv esetében különösen fontos és nagy érdem.

Hattyár Helga

Szikszaíné Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan

Osiris Kiadó, Budapest. 1999. 509 o.

Újabban a szövegnyelvészeti kutatások egyre inkább előtérbe kerülnek. Sok jó tanulmány olvasható mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban. Kevésnek mondható viszont a szintézisszerű kézikönyv. Ezért üdvözölhetjük Szikszaíné Nagy Irma nem könnyű vállalkozását az igencsak szerteágazó szövegnyelvészeti kutatások egyfajta összefoglalására.

A kérdés összetettségét a szakma jól ismeri. Nincs egységes szövegelméleti koncepció, nincsenek egységes módszerek. Természetesen, ez korántsem baj, csak hogy megnehezíti egy ilyen jellegű kézikönyv elkészítését. A szerzőnek mindenképpen jól átgondolt szempontok szerint kell válogatnia, rendszereznie, hogy ne legyen bántó a bőség zavara. A téma szerteágazó voltát jelzi már a mű terjedelme is.

A könyv természetszerűen a szövegtan fogalmának meghatározásával indul,

majd a szerző a szövegtanulmányozás általános elméletének elnevezéseit veszi számba. A *textológia* műszó mellett érvel, bár én úgy érzem, nem igazán szerencsés a választás, ugyanis ez a műszó hagyományosan más tudományág megnevezésére foglaltatott le. A továbbiakban a textológia tárgyát, feladatait, gyökereit, kialakulását és fejlődését, valamint elméleti kereteit mutatja be.

Igen hasznosnak vélem a szövegtannak a tudományok rendszerében való bemutatását. A szerző egyrészt a nyelvleírás keretében helyezi el a diszciplínát, másrészt egyéb nyelvészeti tudományágakkal, többek között a mondattannal, a stilisztikával meglévő kapcsolatait emeli ki, sőt más nem nyelvészeti tudományágakkal is kapcsolatba hozza. Természetesen, a sor mindkét vonatkozásban tovább bővíthető, és a kérdés fontossága miatt érdemes bővebben foglalkozni vele. Fontos hangsúlyoznom ugyanis, hogy a szövegnyelvészet inter-, sőt multidiszciplináris tudományág, tehát természetéhez tartozik a tudományköziség. Szikszainé külön és kiemelten foglalkozik a magyar nyelvű textológiával, ezen belül a textológia elméletének kidolgozásával és a magyar nyelvű textológia tudománytörténetével. Két alapvető irányzatot különít el: az egyik a mondattól halad a szöveg felé, a másik pedig a szövegből vezeti le a kisebb nyelvi egységeket. Úgy gondolom, itt feltétlenül külön említést érdemel a funkcionális szemléletű felfogás, amely mintegy integrálja a két előbbi irányzatot. Hiányolom a magyar nyelvű szövegtannak a nemzetközi tudománytörténetbe való szerves beillesztését, enélkül ugyanis hiányos az összkép.

A második fejezet a *szöveg* szó jelentését és eredetét, a szöveg elhatárolásának problémáit tekinti át. Ennek kapcsán a mondathalmaztól, illetőleg a szövegmondattól való elhatárolás kérdéseiről olvashatunk. A szerző a szöveg különböző elméleti megközelítéseit sorolja fel: a kommunikációközpontú, a szemiotikai, a szemantikai, illetőleg a több szempontot is alapul vevő megközelítést.

A harmadik fejezet a textualitás, a szövegértékűség és a szövegösszefüggés problematikájával foglalkozik. A szövegösszefüggés összetett jelenség, ezért fogalmát a könyv részletesebben tárgyalja. A szövegszintek szerinti szövegösszefüggést eredményező szövegszervező erő kategóriáján belül elkülöníti a koherencia, a kohézió, a konnexitás, a kompozicionális konnexitás, a stíluskohézió, az akusztikus kohézió, a vizuális kohézió, valamint az intertextuális kohézió fogalmát. Megjegyezném, hogy az intertextualitással külön fejezetben is foglalkozik. Továbbá számba veszi a szövegösszefüggés megvalósulásának fokát, erősségét, az utalás irányát, hatósugarát (eszerint lineáris és globális jellegű szövegösszefüggést különít el), kiterjedését, mértékét.

Túlzónak tartom a típusoknak a szövegösszefüggés megvalósulási foka, erőssége szerinti elkülönítését: „koherens (összefüggő), majdnem koherens, kevésbé koherens, majdnem nem koherens, nem koherens (inkoherens) szövegek”(59). A 64. lapon pedig a „textuális és referenciális deixis”-t szemléltető szövegrészek

kölcsönösen a szerző állításának az ellenkezőjét példázzák. Tehát szerintem a következő szövegrészlet nem a textuális, hanem a referenciális deixis példája: „*E célkitűzés ma is érvényes. Itt, bevezetésül, e reformfolyamatnak csak néhány főbb mozzanatát szeretném felidézni*” (Kosáry Domokos: Az MTA 1992. évi közgyűlésének elnöki megnyitója). A „*Halála után előkerült Karinthy néhány notesze. Ide jegyezte fel legelőször ötleteit; az első villanást*” (Illés Endre: Karinthy) szövegrészlet pedig nem a referenciális deixisre példa, hanem épp a textuálisra.

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a szöveg akusztikumával, tehát az élőbeszéd, a megnyilatkozás sajátosságaival, valamint az írott szöveg formájával, elsősorban az írásképp, az írásforma, a nyomdatechnikai eljárások, az írás- és betűtípusok, valamint az írásjelhasználat kérdéseivel.

A szövegtan egyik legújabb kutatási témájáról, a multimediális szövegek kérdéséről is olvashatunk a kézikönyvben. A szerző e szövegtípusnak elsősorban a költészetben, a reklámban és a publicisztikában megvalósuló formáit tekinti át.

A könyv következő három fejezete szervesen összefügg egymással, ugyanis három olyan fontos szövegtani részdiszciplínát vizsgál, amelyek elválaszthatatlanok egymástól: a szöveggrammatikát, szövegszemantikát és a szövegpragmatikát. Jómagam a sorrenddel *i g a z á b ó l* nem értek egyet, ugyanis a pragmatikai tényezők elsődlegesek, tehát ezek határozzák meg a szöveg szemantikai és grammatikai felépülését, amire a szerző egyébként több helyen utal is. Célszerűbbnek tartom tehát a pragmatikából kiindulva tárgyalni a szövegszemantikai és szöveggrammatikai kérdéseket. Emellett pedig én sokkal integrálóbbról jellegűnek érzem mind a szövegpragmatikát, mind a szövegszemantikát, mind pedig a szöveggrammatikát, mint ahogy arról a szerző vélekedik. Ezért nagyon sok olyan szövegtani kérdés, amelyet a szerző önálló fejezetben tárgyal, voltaképpen része a jelzett három kérdéskör valamelyikének.

A szerző a ma inkább használatos *szövegszintaktika* helyett a hagyományosabb *szöveggrammatika* műszót használja, bár a szövegszintaktika műszó a szöveg szerkezeti felépülését, amire egyébként vonatkozik, inkább tükrözi. A szöveggrammatikáról szóló fejezetben a konnexitás szöveggrammatikai kifejezőeszközeit veszi számba. Előbb szófajok szerint csoportosítva tárgyalja a névelő, a névmás, a sorszámnév, az ige szerepét, majd a promondat, az anaforikus elemekkel bővített korreferens szavak, a ragozással és jelezéssel történő utalás eseteit részletezi, végül kiemeli az egyenes idézés szerepét is.

A szövegszemantika keretében a szerző a szövegkohézió, ezen belül a globális és lineáris kohézió jellemzőit járja körül. A szöveg globális kohézióján belül vizsgálja a szöveg tematikus hálóját, a címet, a fókuszmondatot, a tételmondatot, a kulcsszót és a szemantikai kapcsolódást. A szöveg lineáris kohézióját illetően a korreferencia, a mezőösszefüggés, az asszociációs mező, a mellérendelő kötő-

szók és az ellipsis kérdéseit veszi szemügyre. Megjegyezném, hogy itt több ponton is átfedés található a szövegösszefüggésről szóló résszel.

A szövegpragmatika kapcsán fő elméleti forrásait: a kommunikációelméletet, a beszédaktus-elméletet, az interakció-elméletet tekinti át, majd a sikeres kommunikáció leglényegesebb pragmatikai tényezőit sorolja fel. Itt olyan kérdésekről is olvashatunk, mint a közönsnyelvűség, a kontextus, az aktuális tagolás, amelyek szerintem nem tisztán és főleg nem csak pragmatikai kérdések. A pragmatika ugyanis mindazt vizsgálja, ami nyelven kívüli jelenség, tehát nem a nyelvhez kötődik, de, természetesen, hat a nyelvi megfogalmazásra. Nem derül ki világosan, hogy a szerző mit tart a mondatban témának, rémának és fókuszának. Többféle megközelítés létezik. A következő példában:

Jön a hajdu: Ágnes asszony,

A t ö m l ő c b e gyere mostan,

nem „*rémát kiemelő inverzió*” (215) található, ahogyan a szerző írja, hanem, véleményem szerint, fókusz kiemelő mozgatási szabály (l. Strukturális magyar nyelvtan. I. kötet. Mondattan. Szerk. Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992. 83–115). És talán még egy megállapítást nem hagyhatok megjegyzés nélkül: „*A fókusznak mint a réma legfontosabb, kiemelt, emfatikus elemének a helye a legkevésbé van megkötve*” (213). A magyarban ugyanis éppen fordítva van, vagyis az operátor szerepű fókusz helye a leginkább kötött, mégpedig mindig a predikátum előtti leghangsúlyosabb rész a mondat fókusza.

Ha a szerző a már említett sorrendet (pragmatika, szemantika, szintaktika) alakította volna ki, a szöveg szerkezetével foglalkozó következő fejezet szervezésben kapcsolódhatott volna a szöveggrammatikához. A szöveg szerkezetét elemezve Szikszainé a szöveg szerkesztettségi típusait vázolja. A szöveg mikroszerkezeti egységei között a szövegmondat és a szövegmondatok kapcsolódási típusait, a mondattömb, a konstrukciótípus és a bekezdés szerkezetét emeli ki. A makroszerkezeti egységekről külön ír, végül pedig a szövegtípustól függő szerkezeti egységeket emeli ki.

A szövegtipológiáról szóló fejezetben a szerző előbb az egyes szövegtipológiákat, majd a szövegtípus-szembenállások létrejöttének alapjait tekinti át a nyelvhasználat szabályozottsága, a közlemény közege, az információ iránya, a közlemény jellege, funkciója, tárgya és a szövegtípus hatóköre szerint.

Külön fejezetben foglalkozik a szöveg és stílus viszonyával, a szövegtan és a stilisztika kapcsolatával. A stíluskohézió stiláris eszközei közül kiemeli a hangzaspárhuzamok és ellentétek, a mondatépítés, a mondatkapcsolással összefüggő mondatalkotás, a mondat sorozatot átfogó alakzatok és képek szerepét.

A szövegek közötti összefüggés, az intertextualitás a szövegtan egyik alapvető problémája. Külön olvashatunk a szövegek közötti kapcsolat típusairól, a szövegköziségről. De foglalkozik a szerző az intertextualitás kérdése mellett a

paratextualitás, a metatextualitás és az architextualitás fogalmával is.

A szövegalkotás és a szövegbefogadás a nyelvi közlés folyamatában szinte elválaszthatatlan egymástól. Ezért problematikájuk jogosan került két egymás mellett álló fejezetbe. A szerző vizsgálja a szövegalkotás feltételeit, körülményeit, valamint szabályait. A szövegbefogadás kérdésköréből elsősorban a hallás–olvasás fázisait, a befogadói magatartást, a szövegértést, valamint a szövegértelmezést és a szövegmagyarázatot, végül pedig a szövegthatást veszi szemügyre.

Ezt a két fejezetet talán jobb lett volna a könyv első két fejezete után beiktatni, ugyanis olyan alapvető kérdéseket fejtenek ki a szövegalkotásról és a szövegbefogadásról, amelyek logikailag sok mindenben magyarázatul szolgálnak az előttük álló fejezetekben megfogalmazottakra: például a szövegértékűsége vagy a szövegpragmatikára vonatkozóan. A szerző az előző fejezetekben nem véletlenül hivatkozik gyakran a szövegalkotás és a szövegbefogadás szempontjaira.

A kötet egy módszertani és egy elemző fejezettel zárul. A módszertani fejezet a textológiai elemzés alapvető szempontjait boncolgatja, az elemző fejezet pedig textológiai szempontú szövegelemzési mintákat nyújt.

Valamennyi fejezet végén az adott témára vonatkozó szakirodalom jegyzéke olvasható, ami megkönnyíti a tájékozódást. A könyv végén pedig jól hasznosítható fogalomtár, összegző szakirodalom-jegyzék, valamint nélkülözhetetlen jelmagyarázat, rövidítésjegyzék, név- és tárgymutató található.

Végezetül talán annyit, hogy – természetesen – könnyű a dolga a recenzensnek, amikor észrevételeket fogalmaz meg, voltaképpen ez is a feladata, de tudván tudja, hogy hasonló helyzetben igen nehéz egy parttalanná váló tudományban rendet tenni. Éppen ezért hangsúlyoznám: a könyvnek mindenképpen érdeme az, hogy nagy összefüggések és számos részletkérdés tisztázása mellett problémák sokaságának a továbbgondolására serkent.

Kabán Annamária

A szinonimitásról; Poliszémia, homonímia; Lexikális jelentés, aktuális jelentés

Bevezetés

Három konferenciakötet ismertetésére vállalkoztam. Mindhárom a dinamikusan fejlődő, lassan nyelvészeti szakkönyvkiadónak számító Tinta Könyvkiadóban

készült, a „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához” c. sorozat I., II. és IV. köteteként. A konferenciakötetek természetüknél fogva vegyesek, színvonaluk azonban úgy-ahogy szinten tartható, ha igényes bírálókkal, lektorokkal kiszűretik, kijavíttatják a benyújtott írásokat. Ez a lépés mintha kimaradt volna a szerkesztési folyamatból e három kötet esetében. (Az I. kötet, „A szinonimitásról” Gecső Tamás és Spannraft Marcellina szerkesztésében jelent meg, míg a II. és a IV. kötetet egyedül Gecső Tamás szerkesztette). Ha úgy vesszük, ennek előnye is van, hiszen így realisabb képet kapunk a mai magyar nyelvészetnek arról a szeletéről, amely e kötetekben képviselve van.

1. Kik a szerzők?

Talán negatív módon lehet a legpontosabban körülírni: a IV. kötet egy-két elszigetelt tanulmányán kívül majdnem teljesen hiányoznak az „akadémiai-iskolai” magyar nyelvtan művelői (akik magukat „magyar nyelvészek” néven szeretik emlegetni, és egyetemek, főiskolák magyar tanszékén szoktak működni), valamint azok, akik elsősorban a nyelvészvilág igényesebb, anoním bírálókkal és kemény versennyel jellemezhető „piaci szegmensét” veszik célba írásaikkal. E kötetek szerzőit tehát csak úgy tudom besorolni, hogy főként olyanok, akik a nem szigorúan szűrt és bírált kiadványokat szokták gazdagítani. Itt is ezt teszik: nem, vagy csak képletesen szűrt kötetekben teljesítik a mindennapi roboton felül még rájuk szakadó közlési kötelezettségüket.

Igen nagy az átfedés is a kötetek szerzői között (a szerkesztőkről nem is beszélve):

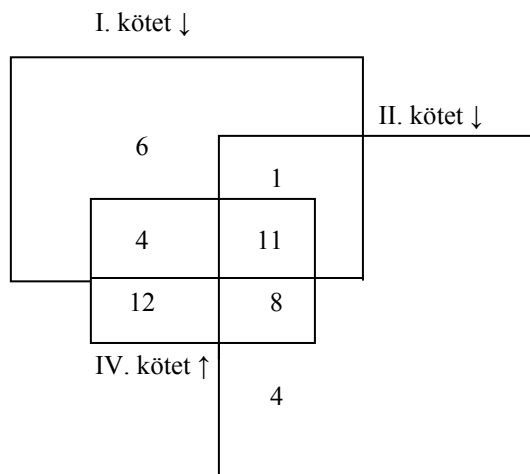
mindhárom kötetben szerepel Balázs Géza, Borbás Gabriella Dóra, Czeglédi Katalin, Dési Edit, az egyik szerkesztő, Gecső Tamás, Horváth Katalin, a kiadó, Kiss Gábor, Ladányi Mária, N. Lőrincz Julianna, a másik szerkesztő, Spannraft Marcellina és Varga-Haszonits Zsuzsa (11 szerző);

a háromból kettőbe írt Balogh Péter, Bibok Károly, Büky László, Deme László, Fedoszov Oleg, Horváth Rajmund, Kemény Gábor, Lőrincz Jenő, Pacsai Imre, Pajzs Júlia, Ruzsiczky Éva, Székely Gábor és Szij Enikő (13 szerző);

végül csak egybe Andor József, Balázs József Attila, Bencze Lóránt, Nagy L. János, Tóth Szilárd és Tótfalusi István (I. kötet, 6 szerző), Cserép Attila, Hajdú Mihály, Lindner Márta és Minya Károly (II. kötet, 4 szerző); valamint Alberti Gábor, Bánréti Zoltán, Hoffmann István, Juhász Dezső, Kelemen Sándor, Kugler Nóra, Lengyel Klára, Maleczki Márta, Pólya Tamás, Szabó Zoltán, Váradi Tamás és Wacha Balázs (IV. kötet, 12 szerző).

Tehát a 46 szerzőből csak 22 van, akinek nincs írása legalább kettőben a három kötetből.

Az „egykötetesek” megoszlásában a IV. kötethez tartozó kiugró számot (12) az magyarázza, hogy a neki megfelelő konferenciát – a bevezető fénykép és interjú, valamint a fűlszöveg szerint – Zsilka János emlékének szentelték; talán csak véletlenül maradt le a kötet elejéről az a performatív mondat, amellyel magát a kötetet is az ő emlékének ajánlják. Márpedig Zsilka Jánostól (vagy legalábbis az ő példájából) mindannyian sokat tanultunk, hiszen hosszú időn át ő vezette, illetve amikor nem vezette, akkor is uralta az egyetlen általános nyelvészeti tanszéket Magyarországon. Így feltehető, hogy némely szerzőt nemcsak a rá nehezedő publikációkényszer vezetett abban, hogy írását benyújtsa, hanem az a vágy is, hogy ezzel valamilyen – ha nem is mindig jól értelmezhető – gesztust tegyen.

1. táblázat. Szerzők közötti átfedések

Mivel nekem az ismertetés a feladat, nem pedig a bírálat, nem fogom részletes elemzés alá vetni az egyes írásokat. Az olvasó nyilván nem a kötözködéseimre kíváncsi, hanem tájékozódni szeretne arról, mi történik a magyar nyelvészetben, és mit érdemes ezekből a kötetekből elolvasni.

2. Tudományos kérdésfeltevések hiánya

Számtalan írásra jellemző ezekben a kötetekben a tudományos kérdésfeltevés teljes hiánya. Tudományos kérdésfeltevésnek ugyanis csak azt nevezhetjük, amikor a szerző egy elmélet belső ellentmondására vagy – gyakrabban – bizonyos tényekkel való összeütközésére mutat rá. Válasznak az minő-

sül, ha az eredmény az elmélet elvetése, módosítása vagy – gyakrabban – az adatok újszerű csoportosítása a konfliktus feloldásának érdekében.

Az elmélet szón itt nem kell feltétlenül specifikus, sajátos jelenségekre vonatkozó állításokat érteni (mint amilyen például a laringáliselmélet az indoeurópai történeti nyelvészetben), szerényen beérhetjük az elmélet szó 'leírási eszköztár' értelmezésével, amiből csak sokkal általánosabb szinten következnek a valóságra vonatkozó állítások. Például – szándékosan nem a kötetek tárgyához kapcsolódóan – egy hosszú időn át elfogadott elmélet szerint a megnyilatkozások alakját beszédhangok sorozataként lehet felfogni (ahogy az írás betűk sorozata), az egyes beszédhangok tulajdonságait külön-külön megadva. Az 1980-as években azután sorra születtek azok az írások, amelyek kimutatták, hogy bizonyos tipikus nyelvi jelenségek (például a pótlónyúlás, a tonális nyelvek egyes jelenségei, a sémi típusú alaktani rendszerek stb.) konfliktusba kerülnek ezzel a leírási eszköztárral. Ezek a jelenségek inkább olyan keretben ragadhatók meg, amely többszólamú kottához hasonlóan ábrázolja a megnyilatkozások hangalakját, amelyben a képzési/hangzásbeli mozzanatok egymástól viszonylag független szólamokként „léphetnek be” és szűnhetnek meg, az összhangot pedig bonyolult időzítési viszonyok szabályozzák. (Ezt a nagyon általános keretet újkeletű szóval a *u t o s z e g m e n t á l i s* elméletnek nevezik, de persze elnevezés nélkül voltak előzményei a nyelvészeti irodalomban.)

Nos, nem minden tudományos kérdésfeltevés olyan nagy súlyú, mint amelyeket az előző példában említettem (amelyek megrendítették az egyszerű lineáris hangtan hagyományát), de a súlybeli különbségek a lényegen nem változtatnak. Kérdésfeltevés nélkül a mai tudományban nem létezhet sem előadás, sem cikk. Legalábbis olyan nem, amelyet igényes konferenciákon, folyóiratokban, kötetekben közölni lehet.

Nos, a három kötet összesen 81 írást tartalmaz; az I. kötet 22 írásából csak 3 (14%), a II. kötet 24 írásából csak 4 (17%), a IV. kötet 35 írásából pedig 7 (20%) tartalmaz valamiféle tudományosnak tekinthető kérdésfeltevést. Azért ne ujjongjunk előre, általában a valamilyen kérdést tartalmazó összesen 14 írással (17%) is vannak problémák, legtöbbször az, hogy nincs válasz a feltett kérdésre.

I. kötet	<table><tr><td></td><td>3</td></tr></table>		3	22
	3			
II. kötet	<table><tr><td></td><td>4</td></tr></table>		4	24
	4			
IV. kötet	<table><tr><td></td><td>7</td></tr></table>		7	35
	7			
Összesen	<table><tr><td></td><td>14</td></tr></table>		14	81
	14			

2. táblázat. Kérdésfeltevést tartalmazó írások aránya

3. Írások kérdésfeltevés nélkül

Gyakoriságuk miatt kell megvizsgálnunk a kérdésfeltevést nem tartalmazó írások természetrajzát (hogy ne mondjam: kórtanát). Nem kívánom egyenként pellengérré állítani őket, de ha már ilyen sok van belőlük, legalább tipikus példákat kiragadva megpróbálok jellemzést, diagnózist adni róluk.

Sajátos, Magyarországon igen elterjedt válfaja ezeknek az írásoknak az, amek filológiaiainak nevezhetnénk, ha eleget tennének a filológiai kutatás követelményeinek. Legtöbbször inkább szakirodalmi áttekintésnek lehet őket mondani. A szerző egy kérdés történetével vagy akár mai megközelítéseivel foglalkozik, bizonyára azért, hogy egyszer majd ő maga is megpróbálja megválaszolni, de ebbe még nem fogott bele. Addig is publikálja összegyűjtött anyagának egyes részeit, hébe-hóba akár megjegyzéseket is fűz hozzájuk, de a következetes kritikai megközelítés az ilyen írásban ritka, mint a fehér holló. Példaképpen felhozhatom Borbás Gabriella Dórának az I. kötetben megjelent írását a szinonímia különböző definícióiról, vagy Balázs Géza I. kötetbeli cikkének első részét (a második része inkább anekdotikus adatközlő jellegű, ld. alább).

Még ezen a körön belül is van negatív véglet, nevezetesen az, amikor valaki egyetlen írást, cikket, szótárt stb. ismerteti (pl. ilyenek Dési Editnek az I. és a IV. kötetben szereplő írásai). Persze folyóiratokban van helye az ismertetés műfajának, de egyrészt tanulmánykötetben nincs, másrészt az ismertetésnek is megvan a maga műfaji követelményei, és ezeket kielégítő írást az itt ismertetett három kötetben nem találtam. Sajátos eset, amikor valaki a saját maga által írt vagy szerkesztett művet ismerteti (pl. Tótfalusi István az I. kötetben saját „színes szinonimaszótáráról” szól, Váradi Tamás pedig a IV. kötetben a Magyar Nemzeti Szövegtárat¹ reklámozza). A jobbik esetben az íráskor előkerült módszertani kérdésekre tér vissza, aminek lehet némi érdekessége, de persze gondosan válogatott kötetbe az ilyet sem fogadnák el önálló publikációként.

A másik igen elterjedt cikkfajta az, amelyet a d a t k ö z l ő nek nevezhetnénk, ha kimerítő vagy legalábbis áttekintő igénnyel közölnék ezekben egy-egy jelenségkör fontos empirikus adatait. Sajnos legtöbbször inkább a n e k d o t i k u s nak mondhatjuk ezeket az írásokat, mert csak a szerző által „érdekesnek” tartott, kiragadott adatokat tartalmaznak. Hogy igazán érdekesek-e az adatok, az persze csak úgy lenne eldönthető, ha egy elméleti megközelítés keretébe helyeznék őket, de erről persze szó sincs. (Néhány példa ilyen írásokara: N. Lőrincz Julian-

¹ Vajon milyen lenne az a magyar szövegtár, amelyik nem „nemzeti”?

na írásai az I. és a II. kötetben; Varga-Haszonits Zsuzsa írásai mindhárom kötetben; Cserép Attila cikke a II. kötetben; Kiss Gábor tanulmánya a IV. kötetben.)

Szólnom kell sajnos azokról az írásokról is, amelyeket jobb híján fontoskodónak kell neveznem, vállalva, hogy az elnevezés szigorú értékítéletet tartalmaz. Ilyen írásokkal más tudományokban, olyanokban, amelyeknek nincsenek krónikus önbecsülési és önértékelési nehézségeik, nem lehet a nyilvánosság elé lépni. Lehet, hogy a fizikában is léteznek ilyen cikkek, de azok nem jelennek meg magukra valamit is adó fizikusokkal egy kötetben. Nos, a fontoskodó írások tulajdonképpen a kérdésfeltevést tartalmazó tudományos cikkek paródiái, amennyiben stiláris vonásaikkal, tudományoskodásukkal próbálják imitálni őket, ennek azonban tartalmilag semmi alapja sincs.

Ennek a cikkfajtának egyik alfaja az, amelyet fogalomvitátónak nevezhetünk; az ismertett három kötetben számos ilyen van, mivel ezek eleve bizonyos fogalmak köré vannak csoportosítva (szinonímia, poliszémia, homonímia, lexikális jelentés, aktuális jelentés). Az ilyen írás egy-egy fogalom szokásos meghatározásait támadja (ezért sokszor viseli a fent szakirodalmi áttekintésnek nevezett fajta jegyeit), jobb esetben alternatív meghatározást is javasol, de ez persze elméleti keretből kiragadva (és legtöbbször legfeljebb kiragadott adatokat számításba véve) nem tekinthető tudományos közlendőnek.

Szerencsére viszonylag kevés ebben a három kötetben az interdiszciplinárisnak álcázott írás. Mindannyian ismerjük azokat a tudósokat, akiket a nyelvészek nem tekintenek nyelvésznek, de esetleg elhiszik, hogy X tudomány kiváló művelői, viszont az X-et művelők esetleg elhiszik, hogy nyelvészek, viszont biztosak benne, hogy X-hez nem konyítanak. Ilyen jellegű szerzőkkel ezúttal nemigen találkozunk, leszámítva azt a néhány kissé igénytelen verselemzést, amellyel nyilván az irodalmárok sem lennének elégedettek (pl. Nagy L. János írása az I. kötetben, N. Lőrincz Julianna és Spannraft Marcellina írásai a IV. kötetben).

Végül a fenti betegségtípusokba nem besorolható, de szintén kérdésfeltevés nélküli írás a IV. kötetben Balázs Gézáé (a hozzá mint rádiós sztárhoz intézett olvasói levelekből válogat).

	I. kötet	II. kötet	IV. kötet
áttekintő	4	0	5
anekdotikus	7	11	11
fontoskodó	7	8	10
interdiszciplinárisnak álcázott	1	1	1
besorolhatatlan	0	0	1

3. táblázat. A kérdést nem tartalmazó cikkfajták megoszlása

Kérdésfeltevést tartalmazó írások

I. kötet

Ebben a kötetben kérdésfeltevést tartalmaz például Andor József cikke: a szójelentés két elméleti megközelítését, a szemantikai mezőkön és a fogalmi kereteken alapulót szeretné összevetni a szinonímia kezelésének szempontjából. Az adatok rendszerezésének választott eszköze az anyanyelvi beszélőkkel végzett kérdőíves vizsgálat. A probléma az, hogy a vizsgálat eredményeiből sem rendszerezés, sem az elméleti kérdésre adható válasz nem bontakozik ki.

Kérdést tesz fel Czeglédi Katalin is: van-e értelme a szinonímia fogalmának földrajzi nevek esetében? Választ azonban, különösen érvekkel alátámasztott választ nem kapunk. Még az sem világos, hogy a szerző szerint mi a viszony a közös etimológiai származtatás és a szinonímia között.

Kiss Gábor írásának az a középponti kérdése, hogyan lehet automatikus, objektív eszközökkel szinonimákra bukkanni. Ez a korábbi meghatározásom értelmében nem tudományos kérdésfeltevés, de legalább módszertanilag érdekes lehet. A válasz sovány, nem meggyőző (már létező szótárakból kigyűjtve).

II. kötet

A II. kötetben Bibok Károly tesz fel érdekesnek hangzó kérdést: hogyan lehet kezelni a *könyv* típusú szavak poliszemiáját ('fizikai tárgy', ill. 'a benne leírt információ')? Egyetlen elmélet, a Bierwisch-féle kétszintű jelentéstan keretében próbál választ adni. A cikk struktúrája, fogalmazása jó. Nincs azonban konfliktus az adatok és a választott elmélet között, a szerző csupán egy Bierwisch által már elvégzett elemzést pontosít.

Horváth Katalin felteszi azt az unalomig ismételt (és a kötet számos más írásában felvetett) kérdést, hogy megragadható-e nyelvészeti eszközökkel a poliszemiának és a homonímiának nevezett jelenségek különbsége. A válasz azonban (poliszémia az, amikor a különböző jelentések „levezethetők egymásból”) nem tartalmaz újdonságot. Ezek a fogalmak éppen azért nem értelmezhetőek elmélettől függetlenül, mert a levezethetőségnek nincsen elméletek feletti értelmezése.

Kemény Gábor cikke élvezetes, szerkezete jó, kérdésfeltevést is tartalmaz (beszélhetünk-e poliszemiáról költői képek esetében?). A válasz természetesen az, hogy nem, hiszen különböző jelentésekről csak akkor beszélhetünk, ha a különbség már intézményesült. Nem mondom, hogy korszakalkotó írás, de legalább értelmes embernek tekinti az olvasót.

Pajzs Júlia cikkében a feltett kérdés nem tudományos, hanem módszertani, sőt, technikai jellegű: hogyan lehet automatikusan felismerni, hogy egy szöveg-szó több homoním alak közül melyik? Napi problémája ez minden természetes nyelvvel foglalkozó számítógépes fejlesztésnek; közismert módszerek léteznek a

megoldására, ezekhez a szerző sem tesz újat hozzá. Javaslat, hogy több módszerrel együttesen kell alkalmazni, szintén közhely.

IV. kötet

Alberti Gábor érdekes cikkében kimondatlanul ugyan, de van kérdésfeltevés: lehet-e az ún. diskurzusreprezentáció-elméletet, amelyet Hans Kamp 1981-ben a mondatjelentések bizonyos vonásainak magyarázatára alkotott meg, a szójelentésben alkalmazni? Aztán a szerző nem éppen erre a kérdésre válaszol, hanem azt magyarázza el, hogy tudásábrázolásra használható az elmélet. Ez a megoldás nem egészen új, mert – mint a szerző is leszögezi – ugyanerre a következtetésre jutott már Kamp és Rossdeutscher is, 1994-ben.

Bánréti Zoltán azt a kérdést teszi fel, hogy alkalmasabb-e az ún. minimalista nyelvtanmodell (Chomsky egyik legújabb kezdeményezése) az afáziák egyes vonásainak magyarázatára, mint a korábbi elméletek. A cikk minden érdekessége ellenére éppen erre a kérdésre nem ad választ. Az ugyanis, ha egyes jelenségeket meg tudunk fogalmazni ennek az elméletnek a szóhasználatával élve is, még nem bizonyít semmit.

Bibok Károlynak a IV. kötetben megjelent írása lényegesen jobb, mint a II.-ban szereplő írás. A poliszémia két megközelítését, a Pustejovsky-félét és a Bierwisch-félét állítja szembe egymással, és meggyőzően érvel az előzővel szemben. A kritika helytálló, az alternatív megközelítés ismertetését is előkészíti, de sajnos nem tér vissza rá kellő részletességgel, nem mutatja meg tételelesen, hogy Bierwisch kétszintű jelentéstana hogyan oldja meg a problémákat.

Deme László cikke voltaképpen tartalmaz kérdést, bár bújtatva: mi a mondatnani, jelentéstani stb. viszony az igekötős igék igekötős és igekötő nélküli használatai között, különös tekintettel azokra az esetekre, amikor az igekötőhöz hasonló funkcióban ragos névszói csoport áll (pl. *ráfekszik az ágyra*, *az ágyra fekszik*, *odafekszik / az ágyra*). A kérdés izgalmas, de választ nem találunk, csak feleslegesen agresszív kirohanásokat „az óceánról túlról érkező” „fókuszpókusszal” szemben (gondolom, ez É. Kiss Katalin generativista magyar mondatnaniára utal). A sorokból hallatlan (és szerintem indokolatlan) sértettség olvasható ki (a szerző sértettsége az I. kötetben szereplő írásában nyíltan is megfogalmazódik), és úgy látszik, ez a durca akadályozta meg abban, hogy érveket érvekkel szembeállítva, adatokat elemzésekkel szembehelyezve mondja el azt, amiben amúgy valószínűleg igaza van.

Kemény Gábor ebbe a kötetbe is jó cikket írt. Érdekes kérdést vizsgál: hogyan hat a költői kép hatására a képként használt kifejezés és az ábrázolt dolog fogalmi, jelentéstani távolsága?

Maleczki Márta cikke példamutató: fontos nyelvtanelméleti kérdéseket tárgyal (az információszerkezet és a mondatnani összefüggése, az állítások típusai, a

nem-specifikus határozatlan főnévi csoportok jelentése), közelebbről magyar jelenségekkel világítja meg őket, azzal a céllal, hogy rámutasson az uralkodó mondattani elméletek problémáira (főképpen arra, hogy az egymástól élesen elkülönülő nyelvi szintek hipotézise nem tartható).

Végül Ruzsiczky Éva érdekes kérdést tesz fel (hogyan lehetne eldönteni, hogy mely neologizmusoknak van helyük a szótárban?), de választ nem ad erre a kérdésre. Manapság, amikor törvényben készülnek diszkriminálni a még meg nem honosodott (idegen) szavakat a már meghonosodottakkal szemben, tanulságos, mennyire nem tud mit kezdeni a nyelvész szerző a meghonosodottság fogalmával.

Kálmán László

Kassai Ilona: Fonetika

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 1998. 284 o.

A fonetika tárgykörében már régen született átfogó, összegző munka. Az egyetemi oktatásban az utóbbi években 10–20 éves könyvek álltak a hallgatók rendelkezésére, az egyéni felkészüléshez (Lazicius Gyula 1944, Vértes O. András 1950, Bárczi Géza, 1960, R. Molnár Emma, é. n. stb.). Ezek bizony – bár megjelenésük idején a legfrissebb tudományos eredményeket és felfogásokat adták közre – gyakran tartalmazznak ma már érvényüket veszített, túlhaladott adatokat; ugyanakkor fontos részletek, ismeretanyagok csak különböző fórumokon és különböző időben publikált cikkek révén voltak hozzáférhetőek. Az előbbi problémára példa lehet az affrikáta-zárhang vita „eredménye”, míg az utóbbira az addig csak cikkekben elemzett hangsorépítési szabályokat említhetnénk.

Így tehát egyre sürgetőbbé vált a tudományterület aktuális állapotát tükröző szintézis megalkotása. Kassai Ilona 1998-ban megjelent Fonetika című munkája ezen összegzés megteremtésén túl azt a feladatot is felvállalta, hogy az ismereteket tankönyvszerű tálalásban adja át az érdeklődő olvasóknak. Teszi ezt világos, egyértelmű, gördülékeny stílussal, logikus tagolással, valamint az újonnan szerzett tudásanyag fejezetenkénti „kikérdezésével”: röviden, tömören megválaszolható (kvíz)kérdésekkel, illetve elgondolkodtató feladatokkal. A megoldásaik helyességében kételkedők válaszaikat a könyv végén találhatók, a „Válaszok a kérdésekre” című fejezet alapján ellenőrizhetik. Sok ábra és táblázat szemlélteti a szöveg mondanivalóját. Természetesen az, aki nem tanulási szándékkal veszi kezébe a könyvet, csak szakirodalmi ismereteit kívánja frissíteni, nyugodtan kihagyhatja az ellenőrző kérdéseket, mégsem érzi a munkát tankönyvízünek,

„szájbarágós” stílusúnak.

A könyv fejezetekre tagolása sem köti meg az olvasó, sőt még az anyagot tankönyvként használó tanár kolléga, illetve diák kezét sem, hiszen az egyes fejezetek önmagukban kerek egészet alkotnak, tehát lényegében egymástól függetlenül is tanulmányozhatók. A fejezetek könyvbéli sorrendje megfelel a szerző által a Pécsi Tudományegyetemen oktatott Fonetika előadás tematikájának.

Egyfajta bevezetésnek tekinthető az első két fejezet, amely egyrészt a fonetika tudományelméleti, tudománytörténeti körüljárása, másrészt pedig a lehetséges fonetikus írásmódokat veszi sorra. Az ezt követő fejezetekben a fonetika különböző részterületei kerülnek sorra: az artikulációs, az akusztikus, a perцепciós fonetika kutatási területének, és jelenleg érvényes eredményeinek bemutatása, illetve a magyar beszédhang-állomány elemzése. Ezt követik az összetettebb, lényegében már a fonológia felé kacsingató területek áttekintése: a beszédhangok sorozattá épülése, a koartikuláció fajtái, a szótag fogalmának különböző elméletek szerinti megközelítései, végül pedig a beszéd szupraszegmentális elemeinek áttekintése. A Fonológiai kitekintés című tizenegyedik fejezet zárja a kötetet, amelyben a lineáris és nem lineáris elméletek közül minél többet igyekszik bemutatni a szerző, anélkül azonban, hogy a bármelyikben való elmélyülést saját (tan)könyve keretein belül erőltetné, s ez teljesen helyénvaló, hiszen a mű tárgya elsősorban a fonetika, s nem a fonológia. Ugyanakkor szerencsés, hogy egy fejezet erejéig főképp a fonetikával most ismerkedő olvasó szellemi kirándulást tehet erre a rokon tudományterületre, hiszen ezáltal kellőképpen megértheti az említett tudományterületek egymáshoz való viszonyát. A fonológia irányába való továbblépést megkönnyíti az e fejezet végén is szereplő tematikus irodalomjegyzék. Ez a fejezetenkénti szakirodalmi összegzés egyébként rendkívül alkalmas arra, hogy az adott terület mélyebb megismeréséhez támpontokat találjon az olvasó, szemináriumokon pedig akár lehetséges referátumtémák listájaként is használható.

Már a fejezetek arányai is híven tükrözik e tudományterület fejlődési vonalát. Amíg a korábbi fonetikák szinte kizárólag a hangképzésre összpontosítottak, ez a terület Kassai könyvében már csak egy fejezetre zsugorodott. Egyenrangú részegységekként jelenik meg az akusztikum és a perцепció tudományos vizsgálata, illetve e vizsgálatok eredményeinek bemutatása. De az artikulációs fonetika terén megtörtént szemléletváltozások is felfedezhetők a műben. Egyrészt eltéréseket találunk például az egyes képzési területek elnevezésében, másrészt az egyes hangok hovatartozásának kérdésében. Míg pl. Bárczinál (1960) az „alveopalatalis” megnevezés szerepel, Kassainál már az újabban használatos „posztalveoláris” elnevezéssel találkozunk; de hasonló eltérést mutat, hogy amíg Bárczi nem használja a veláris területet a beszédhangok besorolásánál, csak „palato-velaris”-ról beszél, addig Kassainál elkülöníti ezt a két képzési helyet

kétféle h-hang kapcsán, palato-velárisként jellemzi a *x'-t*, a velárisokhoz sorolja viszont a *x-t*. (Az utóbbi területre teszi természetesen a *k-t*, *g-t*, *ng-t* is.) Ebben a legújabb fonetikában a *cc* (= *ty*) és a *Jj* (= *gy*) az affrikáták sorában szerepel – palatográfiás és akusztikai vizsgálatokra hivatkozva –, de a szerző nem felejt el megemlíteni, hogy e hangokat más szerzők még zárhangoknak tekintették. Egyébiránt a hasonlóan vitatott képzésű hangokról is következetesen leírja, hogy azok megítélése korábban eltérő volt, és milyen szempontok alapján változtak az adott hangokkal kapcsolatos tudományos felfogások. A magyar beszédhangok jellemzése az erősségi és a hangzóssági skála bemutatásával zárul, amelyekről a magyar nyelvű szakirodalomban alig találni adatokat.

Kassai csupán rövid említést tesz a mássalhangzók zörejhangokra és zengőhangokra történő szétválasztásáról. A magyar beszédhangok állománya című fejezetben, s ezt a szempontot meglehetősen szűkszavúan használja fel a hangok egymásrahatásának magyarázata során. Pedig már nyilvánvaló tényként tarjuk számon azt, hogy a zöngésségi hasonulás során csupán a zörejhangok változtaták meg az előttük álló hangot (hadparancs – ha[t]parancs és gyászdal – gyá[z]dal), míg a zengőhangok sosem (szakma – *sza[g]ma). Ez a szempont ebben a fejezetben egyszerűen elsikkad, könnyen átsiklik felette az olvasó, bár a szerző egyébként meglehetősen körültekintően mutatja be a koartikuláció egyes fajtáit.

A hangképző szervek anatómiai és fiziológiai jellemzését követően az artikuláció kapcsán – mintegy érdekességképpen – szó esik a különleges beszédmódokról is, amelyekkel aligha találkozunk a közkeletű fonetikai szakirodalomban. Pedig a biológiai rendellenességek, illetve a sajátos kommunikációs célok miatt abnormális megoldások bemutatása is hozzájárulhat ahhoz, hogy ezek tükrében magát a normális beszédképzést jobban megértsük.

A hangképzés akusztikai megközelítése e kötetben kifejezetten alapos, ugyanakkor didaktikailag jól felépített, így könnyen befogadható a „bölcsészagy” számára is. Nemrégiben egy féléves szóbeli beszámolóra kényszerült hallgatómat faggattam ilyen irányú kérdésekkel, s szinte meglepődtem, hogy ahhoz képest amennyire keveset járt órákra, igencsak tájékozott a hangrezgések mérhető tulajdonságainak terén. Meg is jegyeztem, hogy ilyet bizony ritkán tapasztalok a számonkérés során, mire elárulta, hogy fizikából ugyan mindig gyenge volt, de most összeszedte magát, s nekiveselkedett ennek az anyagrésznek is, s maga is meglepődött, hogy Kassai tankönyve alapján milyen könnyen elboldogult a feladattal.

Az észlelés folyamatának bemutatása szintén csak a lényeges mozzanatokra koncentrál, nem bonyolódik bele például a fül szerkezetének orvosi mélységű taglalásába, sem az észlelés kifejezetten neurológiai kérdéseibe. Ugyanakkor említést tesz például a megértést segítő tényezők között a szájmozgásra és a testnyelvre is, ezáltal is színesítve a fejezetet. A fület bemutató „vázlatos rajz” azon-

ban meglehetősen sematikusra sikeredett – bár kétségkívül szemléletes –, talán szerencsés lenne egy következő kiadás alkalmával (ha lesz majd ilyen) kissé “valóságosabb”-re cserélni ezt az ábrát, anélkül, hogy a grafikusán kidolgozottabb részletek elvonnák a figyelmet a lényegről.

A magyar fonotaktikai szabályokat nagyon alaposan tárgyalja Kassai, a rengeteg példa között minden típusra találunk legalább egy-egy igazolást. A három-elemű mássalhangzó-kapcsolatoknál viszont nem fogalmazza meg szabályként, hogy csak olyan három-elemű kapcsolatok léteznek, amelynek 1–2. tagja, illetve 2–3. tagja külön-külön is előfordul kettős mássalhangzó-kapcsolatként. (Fordítva természetesen ez nem igaz: minden szóeleji mássalhangzó-párból nem jön létre szóeleji mássalhangzó-trió.) Kassai csupán azt a tendenciát említi, hogy a kételemű kapcsolatokban jó kombinálódási kapcsolatot mutató mássalhangzók fordulnak elő leggyakrabban a hármas kapcsolatokban is. Ugyancsak ide tartozik az a megjegyzés, hogy a hármas szókezdő kapcsolatok között nem említi a szpré típust, bár a többihez hasonlóan ez sem túl gyakori. Érdekes adalék azonban, hogy a halandzsza nyelv mibenlétét e fejezetben röviden körüljárja a szerző.

Kassai röviden kitér a szótag kérdésének problémáira is, mintegy előre vetítve következő könyvét, a szótagról. Itt azonban csak nagyon röviden tesz említést a különféle elméleti keretben kialakult szótag-meghatározásokról, és egyetlen, ugyanakkor nagyon szemléletes ábrával, s némi magyarázattal mutatja be a magyar nyelv szótagtípusait. Valamivel részletesebben szól viszont a szótag realitásáról a naiv beszélők szemszögéből: a ritmus, a nyelvelsajátítás, illetve a nyelvi játékok oldaláról megvilágítva; illetve az írásbeli elválasztás problémáira is rámutat, s néhány kísérlet eredményével szemlélteti, hogy az anyanyelvi beszélők tagolási felfogása bizony sokszor ütközik a helyesírási kánonnal.

A szupraszegmentális elemek tárgyalása is – a korábbi összegző fonetikai munkákhoz képest – részletes áttekintést nyújt az olvasónak. Emellett a beszéd zenei elemeinek leírhatóságáról röviden A fonetikus írás című 2. fejezetben esik szó, amelyet néhány ábra is szemléltet.

Már említettük, hogy a könyv, a szerző szándéka szerint, a felsőoktatás számára készült. Azonban nem csupán a bölcsészkarok magyar, és esetlegesen idegennyelv-szakos hallgatói forgathatják haszonnal, de különféle speciális képzések (gyógypedagógia, audiológia, stb.) tananyagául is szolgálhat. Kifejezetten szerencsés a 2. fejezetben található, különböző átírási rendszereket bemutató táblázat, ahol hangonként áttekinthető, hogy azokat az egyes rendszerek miként jelenítik meg. Gyermeknyelvi, logopédiai vonatkozások, illetve saját apró kísérletek teszik színesebbé a szűkebb szakterület bizonyos témaköreit, s kínálnak izgalmas kérdéseket, amelyeket gondolatban mindenképpen érdemes körüljárni. A kötet végén összesített bibliográfia, valamint név- és tárgymutató segít az eligazodásban.

Bátran állítható tehát, hogy a szakma, és természetesen közelebbről maga a hazai fonetika egy alapos összegző művel gyarapodott.

Szabó Mária Helga

Szépe Judit: Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban

Hegedűs Attila (sorozatszerkesztő): A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Piliscsaba. 2000. 205 o.

Igazolva láthatjuk-e mintegy hat évtized elteltével, hogy Jakobson (Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. Uppsala, 1941) távlatos programja a nyelv hangtani szintjének univerzálékutatásában új és lényeges pontokon hoz eredményeket a nyelvészet számára? A kötet – éppen magyar anyagon – ismét azt bizonyítja, hogy igen. Sőt nemcsak a szűkebb szakma számára, hanem áttételesen a neuropszichológiában, bizonyos vonatkozásokban a diagnosztika és a terápia gyakorlatában is, nemcsak a hangtanban, hanem részlegesen a morfológia, a szintaxis és egyes pontokon a jelentéstan dimenziójában is, továbbá nemcsak a magyarra, hanem – megfelelő összevetésekkel – az egyetemes jegyek leírásában nemkülönben. A munka érdekessége az afáziakutatásban járatlan nyelvész számára azonban nem elsősorban abban rejlik, hogy Szépe Judit – a részdiszciplína egy másik terrénúval csatlakozva a nálunk mindenekelőtt Bánréti Zoltán vezetése alatt folyó és az Osmanné Sági Judit által rendszeresen művelt afáziakutatáshoz – a fonetikai–fonológiai részterületet tárta fel az eddigieknél mélyebben. A novum abban van, és az eredmények heurisztikus értékét az adja, hogy – és ahogy – a szerző jól megválasztott elméleti keretben magyarázza a nyelvi folyamatok (amint nevezi: a közlésfolyamatok) szervezésének mentális stratégiáját. Itt csakugyan elementáris eljárásokról, következőképpen univerzális elvről van szó, a konkrét nyelvi anyag bizonyítékaival.

A fejezetek: a téma tágabb környezete az orvosi vonatkozásokkal, az afázia-típusok és nyelvhasználati zavarai általános ismertetésével (Bevezető és Extralingvisztikai alapfeltevések 9–20); áttekintés a problematika nyelvészeti kezelésének előtörténetéről, megjelölve a megközelítések főbb célterületeit, valamint tudománytörténeti fordulópontjait (Az afázias beszédjelenségek nyelvészeti leírása: fordulópontok a probléma értelmezésében 21–42); a saját kutatások közelebbi tárgyának megjelölése, az alapfogalmak rögzítése és a módszertani választások indokolása, a mintegy hatórányi beszédanyagból gyűjtött adatok rendszeres szemléje (A beszédhang-helyettesítések: problémaelhatárolások, a vizsgálatok elvei és adatai 43–100); a monográfia törzsrésze a következtetésekkel és annak a (rész)teóriának a kifejtésével, amely számot ad a heterogén jelenséghalmozatról mint lényegében egy azonos elvű, egyetemes mechanizmus kimeneti oldaláról (Az eredmények 101–166); végül egy meglehetősen terjedelmesre

sikerült – mert hogy nagy sikerrel megvédett disszertáció a kötet alapanyaga, amelyhez mindenkor veretes Tézisek tartoznak – summázat logikus rendben arról, amit korábban megtudtunk (Összefoglalás 167–191) és az imponálóan bő jegyzéke a hivatkozásoknak (Irodalom 193–205).

Természetes módon első feladata a recenzensnek az, hogy állást foglaljon a téma helyét és súlyát illetően. Valójában ezt a szerző meg is teszi helyette. A dolgozat végső soron organikus agykárosodásban szenvedő betegek nyelvi anyagát veszi alapul, ennél fogva pedig elméletileg és gyakorlatilag több szakma (a nyelvtudomány, a neuropszichológia, a logopédia egyes ágazatai) számára ígér felhasználható eredményeket. Ez így is történik, noha a szerző a nyelvészeti aspektusokat választja szemléletének tájékozódási pontjául, módszere specifikusan nyelvészeti – közelebbről elsődlegesen hangtani – természetű, és következtetései töretlenül a gondolatmenet nyelvészeti vonalán haladnak. Az irányválasztást mindazonáltal nem csupán a szerző alapképzettségének determinációja határozza meg, hanem a konkrét kutatás tapasztalatai is. A megfelelő helyen ugyanis bizonyítékot látunk arra, hogy az afáziások nyelvhasználatának egyes jellemzői függetlenül kezelendők attól a standard tipológiától, amelyet az afáziának mint betegségnek az osztályozásában a neuropszichológia használ (l. 53–56). Ez a körülmény pedig egyúttal bizonyítéka annak, hogy a téma kezelése autonóm, a lingvisztika illetékességébe tartozik, és hogy azt: a téma kezelését sajátosan nyelvészeti eszközökkel és módszerekkel kell végrehajtani. Valóban az a helyzet, hogy ameddig a neurológia és a neuropszichológia nem tud kellő mélységű leírást adni arról, hogy a nyelvi alakzatoknak pontosan milyen mentális reprezentációk felelnek meg, és hogy azok sérülésének részletesebben milyen agyidegfiziológiai folyamatok a hordozói, a kutató nem tudhat „két urat szolgálni” egyszerre, és kénytelen a maga kipróbált eszközeivel elvégezni a feltárást. További indok a témaválasztás és a kutatói alapállás mellett az, hogy – tudomásom szerint – 1941-ig, Jakobson nevezetes *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze* című tanulmányának megjelenéséig meglehetősen egyoldalú állapotok voltak, minthogy csak az afáziakutatás használta a nyelvtudományt, és a nyelvtudomány csak az említett fordulat nyomán kezdte felhasználni az afáziakutatást a maga céljaira. Az egyenleg később jelentősen javul. Tudjuk, a kezdeményezés a nyelvtudományban igen gyümölcsözőnek bizonyult, például azáltal, hogy extralingvisztikus falzifikációnak teremtette meg az egyik lehetőségét bizonyos elméleti modellek vonatkozásában.

Szépe Judit kutatási eredményei közül a legfontosabb megállapításnak azt tartom, hogy a fonémikus parafáziák homogén módon rendezett halmazt, egészében véve jól záró rendszert alkotnak (amit nagyjából eddig is tudtunk), és hogy ez a rendszer következetesen leírható megfelelően megválasztott fonológiai keretben. A parafáziák rendszerét egzakt formában definiálható szabály, illetve

szabályok jellemzik. Közelebbről, a standard (köznyelvi) alakokkal való egybevetés nyomán megfogalmazhatók olyan megfelelések, amelyek bizonyos határok között predikciókat engednek meg az afáziás tévesztések alakulására vonatkozólag. Ezek közül kiemelkedik az egyjegyű helyettesítések tendenciája, az, hogy a köznyelvi fonológiai alapalakhoz (mögöttes reprezentációhoz) viszonyítva a hanghelyettesítésekben erős törekvés mutatkozik a pusztán egy megkülönböztető jegyben eltérő másik fonéma vagy fonotípus használatára. A jelölt megtalálja a magyarázatát annak is, hogy amennyiben az adatok e tendenciától eltérő jelenségeket tükröznek, akkor az eltérések miért alakulnak éppen az adott irányban. Ez az explikáció világít rá először a szerző gondolkodásának eredetiségére, kiváló erudíciójára. Kideríti és igazolja, hogy az afáziások közlésfolyamataiban (különösképpen az artikuláció oldalán) a hangtani entitásoknak mintegy szerkezeti felbontására–újraszervezésére kerül sor. Ennek az eredményeként állnak elő olyan alakulatok, mint az affrikáta felbontásával és komponenseinek más rendű összeállításával létrejött [dosent] formáció vagy a *csavar* szó helyén ejtett [varva] képződmény, mely utóbbi egy struktúratartó korlátozás hatását mutatja az ejtés programozásában (vö. különösen 139–150). Eddig talán többen is eljutottunk volna.

Az elméleti szintváltás akkor és azzal következik be, hogy a szerző általános és elvont formában fogalmazza meg a helyettesítési jelenségek okmagyarázatát, az 'információs térszűkítés' tézisét, vagyis azt, hogy lényegében mindenkor a teljes alakulathoz szükséges (fonológiai) információ valamilyen hiánya: kiesése vagy „hozzá nem férhetősége” áll a háttérben, mégpedig mind a fonetikai–fonológiai programozásban, mind az azonosítás folyamataiban. Egy ilyen egyszerűnek látszó tétel hiteles állításához nem könnyű eljutni. Nem könnyű eljutni, mert a tévesztések sokaságában számos olyan adat van, amelyben a felületes szemlélő aligha lát mást, mint a standard alapalakhoz viszonyítva bővített formát (l. az epentézis, a protézis eseteit vagy a szótagot kiegészítő átalakulással létrejött szekvenciákat).

Hasonlóan finom elemzési készséget kíván meg a közlés két műveleti oldalának, a beszédprodukciónak és az észlelésnek/azonosításnak a viszonya. A szerző megállapítása szerint természetesen a nyilvánvaló átfedések ellenére sem tükröfolyamatokról van szó. A viszony lényege az afáziásoknál az, hogy az eltérések a működési mechanizmusokban meghatározott körülmények hatására kisebb vagy nagyobb deviációkat mutatnak, nem pedig állandó távolságot tartó párhuzamot (vö. 62–66). A felismerés heurisztikus értéke abban áll, hogy ilyen konzekvenciához a jelenségek eseti keveredésének halmazában fel kellett ismerni a nagyon szubtilis szabályosságokat.

A munkában a hanghelyettesítések nagy felbontású tereprajzát kapjuk. A deskripció teljes és egzakt, a helyettesítő és a helyettesített fonémák minden

összefüggése feltárul a kötet lapjain, köszönhetően mindenekelőtt a fonológiai megalapozásnak. Ennek nyomán Szépe Judit lépésről lépésre előrehaladva feltárja azokat a környezeti hatásokat, amelyek a hanghelyettesítések aktuális alakulásában szerepet játszanak. A kép tehát kitágul, szélesebbre nyitott panoráma bontakozik ki az olvasó előtt, amelyben a helyettesítés nem mint egyszerű megfelelés, hanem mint folyamat jelenik meg, a szekvenciaszervezés magasabb szintről irányított meghatározottságaival. Megint egy lehetséges záróvonal, s ismét a továbbvezetés az érdekes. A 4.4. jelzésű fejezetben (157–166) a szerző a jelenségek legmélyére hatolva adja magyarázatát annak a hatásnak, ahogyan az afáziában a nyelvi képesség torzulása bekövetkezik. Megállapítja, dokumentálja és bizonyítja, hogy a folyamatok szervezése két, egymásba csatlakozó programozási szinten megy végbe, egy átfogó, nagyléptékű művelettípussal, „globális programozással”, majd egy másikkal, amely a „finomszabályozásokat” végzi el. Ez a zárópontja az analízisnek, amelynek a végén az olvasó hirtelen fölismeri, hogy „hanghelyettesítés” mint olyan tulajdonképpen nem is létezik. Ez a kategória a valóságban egy integrált, többszintű operációs mechanizmus lenyomata, amelyet az adatokban jelenség szinten tapasztalunk.

Ami a szorosabb értelemben vett módszertani vonatkozásokat illeti, két körülmény kíván említést. (i) A szerző hangsúlyozottan fonematikus parafáziákkal foglalkozik. Ehhez nem kevesebb, mint kilenc közlőnek mintegy hatórányi hanganyagát dolgozza fel, teljes átírással, adatértelmezéssel stb. Emellett – nagyon helyesen – nem példányok (*token*) eloszlásviszonyai érdeklik, hanem típusokra (*type*) és ezek rendszervizonyaira kérdez rá. Fonológiaiailag mindenképpen ez és csakis ez az érdekes. Céljához mérten éppen ezért elégségesnek látszana egy célpontosan tervezett, ennél szűkebbre fogott adatbázis létrehozása és kezelése. Mégis, ezen a kutatási területen maguk a fonetikai részletek, vagyis az adatok is nélkülözhetetlenek és fajsúlyosak. Ha az afázia nyelvileg univerzális regressziós folyamatokat jelent, akkor a nyelvek közötti összevetés és ennek nyomán bármilyen általánosítás csak a teljes hangtani adathalmaz birtokában lehetséges és hiteles. Nélkülük ezenkívül nem volnának támpontjaink a szekvenciaszervezés sajátosságainak a feltáráshoz sem. (ii) Minden további nélkül belátható, hogy a tárgy feldolgozásában kulcsszerepe van a megfelelő fonológiai keret, sőt elmélet megválasztásának. Pontosan tudjuk, hogy az SPE tündöklése után a magukat elméletnek nevező „fonológiák” száma bizonyosan meghaladja a tízet, s közülük nem egynek magyar alkalmazása is van. Az is világos, hogy ezek egy részének értékelése persze aligha más, mint amit az anonim versengő sörminták hitványabbjaira a minősítő szakbizottság verdiktje kimondott: „Mind-egyik ló cukorbeteg”. Tény azonban, hogy a végső soron a jakobsoni binarizmusból készletét merítő Chomsky – Halle (1968) elmélet óta egyebek mellett a szubfonemikus entitások készlete meglehetősen ártértékelődött. Az a vélemény-

nyem tehát, hogy ezen a téren föltétlenül van továbblépés.

A munka ünnepélyes méltatását maradéktalanul helyettesíti, ha visszapihantunk a fentiekben ismertetett eredményekre. Hadd tegyem meg ezeket a további kutatást lehetségesen irányító perspektívák felvillantásának formájában. (i) Mint mondtuk, Szépe Judit Szépe György (Az alsóbb nyelvi szintek leírása ÁNyT 6: 359–468) szegmentális fonológiai elemzésének elméleti keretét és entitásait választja afázias hanghelyettesítéseinek rendezéséhez és tudományos értelmezéséhez, vagyis a jakobsoni binarizmus SPE-mintáinak magyar megfelelőjét – persze ma már valamelyest módosított tartalommal. Talán lehetséges lesz egyszer majd olyan – egyértékű jegyekkel dolgozó – keretet választani, amely csak valamely összetevő ('jegy') meglétét veszi alapul. Vélhető, hogy az értelmezések és az ábrázolások akkor egyszerűbbek lesznek. (ii) Ha a szerző – joggal – úgy látja, hogy a fonematikus parafáziák nem csupán nyelvspecifikus műveletek következményei, ígéretesnek tűnik teljességében követni a jakobsoni felfogást: gyermeknyelv – afázia – hangtörvények. Lehetségesnek és szükségesnek látszik a másik két területen is párhuzamokat keresni. (iii) A műben feltáruló értelmezések és az érvelés természete megkívánná az adatok, sőt a teljes hanganyag hozzáférhetővé tételét. A mai közlési technika ezt nagyobb nehézségek nélkül biztosítaná. A bővítésnek ez az esélye nagyon komolyan fölveti azt a gondolatot is, hogy – nyilvánvaló meggondolásokból – el kellene készíteni a munka angol verzióját. Hadd legyen elérhető a világ afáziakutatásában a több tekintetben egzotikusnak tartott magyar afázias nyelvi adatbázisa is. (iv) Érdemesnek látszik azután a formalizáció bizonyos részletein változtatni, már ami az ábrázolások előadásmódját illeti. Ugyanis, az úgynevezett ábrák (110–118) inkább a részecskék Brown-féle mozgásának a kauzalitást teljesen nélkülöző pályaképeire emlékeztetnek, semmint a valóságos összefüggéseket tükröző, világos folyamatmodellekre. Az összefüggő, szaggatott, vastagított és vékony vonalak, azután nyilak, téglalapok, trapézok és egyéb sokszögek, továbbá a kisebb és nagyobb köröcskék labirintusában valóban csak egy afáziakutató igazodik el azonnal. Ámbár még neki is alaposan megnehezíti a dolgát, hogy mindezekhez ráadásul – a részleteket és az egészet egyértelművé teendő – azonosító indexszámokat is csatolt a szerző. Külön indoka a változtatásnak még, hogy egyébként az érvelés jól követhető és meggyőző. Az előadásmód szigorú, szabatos, és ez akkor is igaz, ha a mondatok helyyel-közzel túl hosszúvá sikerültek.

Szende Tamás

Egy újjászületett romanisztikai folyóirat

Estudis Romànics. Vol. XXII. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona. 2000. 397 o.

A katalán nyelvterület tudományos akadémiaja, az 1907-ben alapított, barcelonai székhelyű Institut d'Estudis Catalans, amely 1922-től az Union Académique Internationale megbecsült tagja, a spanyol polgárháború végeztével, 1939 tavaszán kritikus helyzetbe került: a mindenben (tehát nyelvében is) monolitikusan egységes Spanyolország jelszavával hatalomra jutott Franco-rendszer megfosztotta infrastruktúrájától és anyagi bázisától, tagjainak jelentős része pedig emigrációba vagy illegalitásba kényszerült. Amikor három évvel később négy akadémikus az Institut törvényes képviselőjeként írásba foglalta azt az igényt, hogy újra kezdődjék a katalán nyelvű tudományos kutatómunka és annak eredményei nyomtatásban is megjelenjenek, kevesen gondolhatták, hogy többről van szó, mint egy kegyes óhajról. Tény, hogy a kézzelfogható eredmények nem sok jóval biztattak: a negyvenes évek hátralevő részében az Institut mindössze hét kiadványt jelentetett meg. Ezek közt a nyelvi hitvallásként is értelmezhető, többségükben természettudományos művek közt találjuk a filológiai osztály által fémjelzett, frissen alapított romanisztikai szakfolyóirat, az Estudis Romànics 1949-ben napvilágot látott első kötét, amelyet 1991-ig – meglehetősen rendszertelenül – további tizenkilenc követett. Hála a főszerkesztő, Ramon Aramon i Serra filológus (1907–2000) lankadatlan szervezőmunkájának és kiterjedt kapcsolatainak, az Estudis Romànicsban megjelent, katalán, spanyol, francia, olasz, angol és német nyelvű 212 tanulmány és 516 recenzió szerzői közt az otthon maradt vagy emigrációban élő katalánok mellett jelentős számban szerepeltek a nemzetközi romanisztika olyan jeles képviselői, mint például a svájci W. von Wartburg, az angol W. J. Entwistle, a német G. Rohlf, az olasz G. M. Bertini, a román I. Iordan vagy a magyar Frank István. A folyóiratnak ezt az első korszakát egy még csak tervezett mutató zárja (XXI. kötet), XXII. kötetként pedig megjelent, Antoni M. Badia i Margarit, a barcelonai egyetem emeritus professzorának a szerkesztésében, a hagyományait őrizni akaró, megújult Estudis Romànics.

Az évenként egyszer, áprilisban megjelenő Estudis Romànics állandó rovatai az Articles (Tanulmányok), a Recensions (Ismertetések) és a Crònica. A XXII. kötet tíz tanulmányt és huszonkét recenziót tartalmaz, mintegy 220, illetve 100 oldalon. A tulajdonképpeni krónika 20 oldalt, a nekrológok újabb 25 oldalt foglalnak el. Az egyes tanulmányok után a tanulmány nyelvén és angolul megfogalmazott összefoglalást találunk, amely megadja a tárgyalt téma kulcsszavait is. A kötetet a munkatársak jegyzéke, a rövidítések feloldása, majd a kéziratokkal

szemben támasztott formai követelmények leírása zárja, ez utóbbi katalán, spanyol és francia nyelven.

A szerkesztői szándékot Badia két helyen is megfogalmazza: először a *Romania, Romanitas, Romanistica* című bevezető tanulmányában (7–22), majd a krónika-rovatot nyitó gyakorlatibb jellegű írásában (315–318). Az első áttekinti a romanisztika történetét és mai perspektíváit, és arra a következtetésre jut, hogy az ismeretek nagy mennyisége által megkövetelt specializálódás nem teszi lehetővé a hagyományos értelemben vett romanisztika művelését, különösen ha az nyitott az új kutatási módszerek előtt. A krónika-rovat első oldalain Badia az újrakezdés nehézségeiről, az anyag elrendezéséről, a terjedelmi arányokról szól, nagyban megkönnyítve a recenzens dolgát.

A szerkesztői elvek nagy hangsúlyt helyeznek arra, hogy a folyóiratot az egyes részek kiegyensúlyozott aránya jellemezze, és ez egyértelműen megfigyelhető a tanulmányok esetében: öt a nyelvészeti, és öt az irodalmi témájú, négynek a nyelve az olasz, míg katalánul, spanyolul és franciául egyaránt kettő-kettő íródott. Ami a nyelvészetieket illeti, Badia már említett tanulmánya után Georg Kremnitz foglalkozik röviden a *nép, nemzet, állam, nyelv* szavak nyelvenként eltérő szemantikájával, e szavak jelentésének történeti változásával és a nyelvspecifikus jelentések ismeretének a fontosságával. Carmen Pensado a másodlagosan szóvégi mássalhangzók középkori zöngétlenedését vizsgálja a franciában, az oksztánban, a katalánban és a spanyolban, keresve a jelenség eredetét és az *-s* specifikus viselkedésének az okát. Jean-Pierre Chambon a latin *furn(e)olum* főnévből kialakult franciaországi (aquitániai) helynevek kronológiájának szenteli kritikus hangvételt tanulmányát. Szintén névtudományi témájú Fiorenzo Toso írása, amely a mai Gibraltár meglepően gyakori olasz vezetékeveit gyűjti össze és dolgozza fel statisztikailag, bizonyítva, hogy az 1704-ben brit kézre került erődváros benépesítésében kiemelkedő szerep jutott a hajózásban gyakorlott ligúriai olaszoknak. Az irodalmi tanulmányokra térve, Veronica Orazi egy folklórmotívumot (az apja vagy más férfirokona által megkívánt, elutasító magatartása miatt üldözött lány motívumát) követi nyomon a középkori Európa és Kelet irodalmaiban, majd elemzi a motívum négy katalán feldolgozását, köztük a Kőrösi Albin által magyarul is kiadott, és sajnos nem nagy filológiai érzékkel elemzett *Història de la filla del rei d'Hongria-t* (Egy magyar királylány története. Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1914. 63 o.). Giuseppe Tavani tanulmánya módszertani elmélkedés a szövegkritikáról és a szövegkiadásról, amely egyben cáfol néhány, a középkori gallego-portugál költészet témakörében nemrég felvetett, a szerző szerint filológiaiilag nem eléggé megalapozott hipotézist. Rafael M. Mérida Jiménez az Ibériai-félsziget középkori nő alkotóival kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy még várat magára az andalúziai arab szerzőnők műveinek komparatív vizsgálata, és hogy egy ilyen

vizsgálat valószínűleg új megvilágításba helyezné a keresztény Hispániában élő nők által írt, egyébként nem túl nagy számú alkotást. A sort két katalán témájú tanulmány zárja. Antoniello Fratta dantei gyökereket tár fel a XV. század elején Itáliát megjárt Jordi de Sant Jordi egy híres költeményében (*Jus lo front...*), majd közli e vers új, kommentált kritikai kiadását. Tomàs Martínez Romero a középkori katalán irodalom fénykorának utolsó nagy alkotója, Joan Roís de Corella (1435–1497) *La mort per amor* című versét helyezi el az életmű egészébe, és értelmezi a költő lírai énjének a szemszögéből. Az öt nyelvészeti és az öt irodalmi, a fentiekben felsorolt tanulmány után Jordi Carbonell – aki az egykori főszerkesztőnek, Ramon Aramonnak volt közeli munkatársa – emlékszik vissza a folyóirat indulására, a recenziók elején említett történelmi körülményekre.

Ha a tanulmányok esetében a szerkesztési elvek sikeres megvalósításáról beszélhetünk, nem mondhatjuk el ugyanezt az ismertetésekről. A krónika-rovat bevezető írásában maga Badia ismeri el, hogy a folyóirat „recenziós politikája” ebben az első kötetben még nem volt teljesen eredményes: nem sikerült elérni, hogy minden alapvető romanisztikai újdonságról készüljön ismertetés, és hogy a recenziókat minden esetben a téma elismert szakértői írják. Feltűnő az egyes ismertetések rendkívül eltérő terjedelme: a leghosszabb, 11 oldalas mellett több egyoldalast, vagy még annál is rövidebbet találunk, amelyeket talán inkább a krónikában kellett volna szerepeltetni. Az egyébként a szigorú kritikától sem visszariadó rovat általános témájú művek ismertetésével kezdődik (a Fodor István szerkesztette *A világ nyelvei* romanisztikai anyaga, Rebecca Posner romanisztikai kézikönyvének spanyol nyelvű kiadása, Javier Elvira főleg újlatin példákkal illusztrált kézikönyve az analógiás változásokról, a Manuel Alvar által koordinált, kétkötetes spanyol dialektológia), majd az egyes nyelvekre vonatkozó könyvek kerülnek sorra, a nyelvek földrajzi elhelyezkedésének megfelelő nyugat-keleti sorrendben (e számban konkrétan az Asturias tartományban beszélt spanyol, a katalán, az olasz, a francia), végül nehezebben osztályozható művek, köztük kongresszusi akták és repertóriumok zárják a sort.

A recenzens ismét a főszerkesztőre, Antoni M. Badiára hagyatkozhat, amikor vele együtt megállapítja, hogy a *Crònica* az a rovat, ahol a legkevésbé sikerült elérni a kitűzött célt: folyamatosan hírt adni a romanisztika világának figyelemre méltó eseményeiről, így lezajlott vagy szervezés alatt álló tudományos találkozókról, doktori védésekről, projektumokról, tervezett publikációkról. És ennek a sikertelenségnek nyilván az is az oka, tesszük hozzá, hogy nehéz elvárni a naprakész aktualitást egy éves periodicitással megjelenő folyóirattól. A rovatból terjedelme révén kiemelkedik a hír a G. Ernst, M.-D. Glessgen, Ch. Schmitt és W. Schweickard által koordinált, már több más fórumon bemutatott, készülő újlatin nyelvtörténeti enciklopédiáról (*Histoire linguistique de la Romania*). A magyar olvasó örömmel fedezi fel, hogy a 333–334. oldalon beszámoló olvas-

ható az ELTE romanisztikai doktori iskolájának a tevékenységéről.

A *Crònica* része (bár külön rovatot is alkothatna) a szakma elhunyt nagyjaira való emlékezés. Érdekes, és talán nem teljesen indokolt, hogy az ebben a számban közölt mind a hat nekrológ katalánokat méltat, leghosszabban Joan Coromínest (1905–1997). Mivel a recenziós rovatban terjedelmes ismertetés található ugyanezen szerző utolsó művéről, az 1997-ben lezárt, monumentális *Onomasticon Cataloniae*-ről, valamint két, Coromínesnek szentelt köszöntő kötetről, az *Estudis Romànics* méltó emléket állít a nemzetközi romanisztika e vitatható, de vitathatatlanul zseniális képviselőjének.

Konklúzióként elmondható, hogy az újjászülető *Estudis Romànics* máris jelentős, ígéretes vállalkozás, amely szerencsésen ötvözi a múlt örökségét és a jelen eredményeit. Színvonalára nemzetközi tudományos tanács ügyel (16 tagja közt szerepel Herman József), szerkesztésében a katalán romanisztika nagy öregjei (így Badia vagy Germà Colón) mellett jelentős részt vállalnak a fiatalabbak is. Szívből kívánjuk, hogy ez a tartalmas és esztétikailag is igényes régi-új folyóirat évtizedeken keresztül rendszeresen és egyre tökéletesedve szolgálja a nemzetközi tudományosság ügyét.

Az *Estudis Romànics* bármely újlatin nyelven, illetve angolul vagy németül megfogalmazott írásokat közöl. Szerkesztőségi címe *Carme 47, E-08001 Barcelona* (e-mail: estudis.romanics@iec.es). A folyóirat évi előfizetési díja 30,05 euró, és az előfizetéssel kapcsolatban a piec@iec.es elektronikus címen lehet tájékozódni.

Faluba Kálmán